

KNAPP ÉVA

A gyógyítás és a bajelhárítás szövegei a 17–18. században

A címben körülírt szövegegyüttes darabjai a 17–18. században viszonylag gyakran maradtak fenn változatos tartalmú, kivitelű és formájú, a katolikus egyház által jóváhagyott és részben terjesztett hordozókon, úgynevezett cédulákon (*literae, briefe, schedulae, chartae, imagines, Zetteln*). A szöveghordozók egyaránt lehetnek kéziratok, sokszorosított grafikák és nyomtatványok. Közös jellemzőjük, hogy az „öngyógyítás” eszközeként, bajok és betegségek elhárításra, illetve különféle szükséghelyzetek megelőzésére, amulett funkcióban használták ezeket.¹ Vonzerejük mindenekelőtt a szövegeknek tulajdonított hatásban rejlett.² Fennmaradásuk esetleges, mert használatuk során gyakran megsemmisültek, amikor gyógyulás reményében lenyelték, a baj megfékezése érdekében tűzbe, vízbe vetették, vagy egyszerűen elrongyolódtak, mint például a bejáratokra erősített házi áldások és a nyakban viselt úgynevezett breverlek. Pócs Éva szerint a kora újkorban „inkább csak írástudó körökben használták őket”,³ ami a 18. századra nézve aligha helytálló megállapítás. További közös sajátosságuk a „megszenteltség”, a szentelmény jelleg, mivel rendszerint előre megáldott szöveghordozóra (pergamen, papír), megáldott tintával⁴ és tollal készültek.⁵ A sokszorosított változatokat ugyancsak megáldották, így szentelményekként (*sacramentalia*) kerültek tulajdonosaikhoz.

* A szerző irodalomtörténész, az MTA doktora.

1 Átfogó bemutatásuk német nyelvterületről: Lenz KRISSE-RETTEBECK, *Bilder und Zeichen religiösen Volksglauben* (München: Verlag Georg D. W. Callwey, 1971³), 57–76.

2 A gyógyító erejűnek tartott szövegek egy része megtalálható az egyház benedikciós kiadványaiban, mivel a megáldás liturgiájához estenként textusaikat is mellékeltek. Vö. Martin VON COCHEM, *Libellus benedictionum et exorcismorum [...] ex rituali Romano, agenda Moguntinensi [...]* (Frankfurt: Bencard, 1686) – VD 17 12:103060M; (Frankfurt: Bencard, 1699) – VD 17 23:682541R; (Frankfurt: Bencard, 1706); *Nucleus continens benedictiones rerum diversarum [...]* (Konstanz: Geng, 1653) – VD 17 12:119772A. Hasonló, egyháziak használatára szolgáló segédleteket Magyarországon is folyamatosan kiadtak, például *Fasciculus triplex exorcismorum et benedictionum [...]*, compil. A. T. T. SJ (Tyrnavia: Acad. SJ., 1739); (Cassovia: Acad. SJ, 1742); *Fasciculus Benedictionum [...] ex approbatis libris a S. R. E. collectus [...]* (Reimpressum ex Typ. Csik Somlyoviensi, 1749); *Arca Domini [...]* (Pozsonium: Johannis Michaelis Landerer, 1755, 1774).

3 Pócs Éva, „Amulett”, in *Magyar Régiség Művelődéstörténetének Adatbázisa*, főszerk. KÖSZEGHY Péter, hozzáférés: 2021.03.23, http://mamul.iti.mta.hu/MAMUL6/mamul_view.php?editid1=110).

4 Lásd például a barnabita szerzetes és professzor, Zaccaria Visconti (Zacharias Vicecomes) munkáját: *Complementum artis exorcistae [...]* In *Tres Partes divisum. Quorum Prima dicitur Doctrinali: Secunda Benedictionalis: Tertia Exorcismalis. Cui addita est Oratio supra febricitantes* (Venetia: Fr. Barilettus, 1600), „Benedictio Cartae, et atramenti” Pars secunda, 195–201.

5 Vö. az üres papír, pergamen megáldása, kréta, íróeszköz megáldása („Cretae”); beírt cédula megáldása (*Chartae cum exorcismo contra daemones, Remedium contra Febres ex S. Ambrosio etc.*), Gelasius

A sokszorosított betegség- és bajelhárító cédulák jelentős része úgynevezett breverlekben maradt fenn. A *breverl* (*breve*, *brefelr*, „Medizinbeutel”, magyar elnevezése nincs) egyházi személy által megáldott amulett, apotropeikus erővel felruházott mágikus gyógyító és bajelhárító eszköz (Heilmittel, Heiltumstäschchen). Az elnevezés a *littera brevis* kifejezésből származik. Általában vastagabb papírra erősített, kilenc darab kis képből és azok alá esetlegesen beragasztott, változó számú további képből, szövegből, megszentelt növényi és ásványi anyagokból, gyöngyökből, érmekből és miniatűr tárgyakból áll. A középső képre (ez volt a breverl úgynevezett „szíve”), vagy alá valamely szent helyről hozott földdarabokból, növényekből, Caravaca-kereszt-, Szent Sebestyén nyila-, Benedek fillér- és kegyszobor-ábrázolásokból összeállított együttest helyeztek, melyre ráhajtogatták a képeket. Rendszerint papírtokban vagy díszes tartóban elhelyezve, nyakba akasztva viselték. Hatásuk a képekhez kapcsolódó szövegekben, könyörgésekben, imádságokban és szentírási idézetekben rejtett, melyeket a kis méret miatt idővel jobbra elhagytak a képek mellől. A breverlek összeállítói többnyire szerzetesek vagy búcsújáróhelyek gondozói voltak, akik figyelmet fordítottak az általuk támogatott kultuszok népszerűsítésére. Így például a *Clavis per quam reserantur Coeli [...]* (Typis Ph. J. Rennauer) című, Sopronban 1738-ban megjelent imádságoskönyv⁶ egyik példányába⁷ a 406. oldal után illusztrációként beragasztott rézmetszetes breverl-kompozíció a bécsi karmelitáktól való eredetre utal, mivel a kilenc kép közül hat – köztük a bécsi karmelita kegyképet ábrázoló breverl „szíve” is – karmelita vonatkozású.

A téma kutatásának máig legjelentősebb, középkorra vonatkozó alapművét Adolph Franz katolikus teológus készítette el reprezentatív forrásvizsgálat keretében.⁸ Munkájának preambuluma összegzi a tudnivalókat a források összetettségéről, kiemelve a liturgikus kéziratokat, rituálékat, szentelményeket (áldások, szentelések, exorcismus) és ezek irodalmát.⁹ Jelentőségében Franzéhoz hasonlítható vizsgálatot végzett Dieter Harmening, aki – ugyancsak széles körű forrásvizsgálat révén – eredményeit először egy, az antikvitástól nyomon követett gyűjtőfogalom, a *superstitio* kifejezéssel foglalta

DI CILIA, *Locupletissimus Thesaurus [...]* (Ratisbona: V. Kädlmayr, 1756), 23, 52, 142, 319; „Exorcismus chartae, Benedictio chartae contra daemones”, „Benedictio chartae pro Agno Dei”, „Benedictio chartae, atramneti et calami”. GELASIUS DI CILIA, *Locupletissimus Thesaurus [...]* (Augsburg: Strötter, 1733⁴), 142, 143, 151. Egy másik hasonló tartalmú munka szerint „Benedictio Chartae pro Agno Mariano, seu brevibus [...] Prius describantur in Charta Benedictiones, et Exorcismi sequentes [...]”. BERNHARD SANNIG, *Collectio sive apparatus absolutionum, benedictionem conjurationum [...]* (Venetia: J. B. Recurti, 1732), 204.

6 KNAPP ÉVA, „Egyedivé tett nyomtatványok – Nemeckay István könyvtárának újabb kötete”, *Könyvtári Figyelő* 28, 1. sz. (2018): 98–104. A breverl magyar elnevezésének hiánya okozta például, hogy Maár Margit 1956-ban sajátos múzeumi szóalkotással „enyveshát-kép”-nek nevezte. MAÁR Margit, „Népi orvoslás Sopronban és környékén”, *Soproni Szemle* 10, 3. sz. (1956): 1–10; 4. sz. 1–16, 8.

7 Őrzőhelye: Wien, Österreichische Nationalbibliothek, jelzete 307166-B.

8 Adolph FRANZ, *Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter*, 2 Bd. (Freiburg: Herder, 1909) – a továbbiakban ezt a kiadást hivatkozom. A Franz által leggyakrabban hivatkozott források és munkák jegyzékét lásd: FRANZ, *Die kirchlichen Benediktionen...*, 1:XII–XXXIV.

9 Uo., 1:1–42.

össze.¹⁰ A tárgykör kora újkori megközelítésére viszonylag kevés figyelem hárult,¹¹ ez elsősorban a kulturális antropológiához kapcsolódik.¹²

A magyarországi kutatás kezdete Katona Lajos, Zalán Menyhért, Radó Polikárp és mások nevéhez fűződik, munkájuk részben befejezetlen maradt.¹³ Az 1980-as évektől Pócs Éva,¹⁴ majd később Bárh Dániel¹⁵ folytatott újabb elemzéseket, melyek kibővített időhatára a kora újkortól lényegében a jelenkorig tart. Bárh a történeti folklorisztika felől közelített az általa vizsgált liturgiátörténeti forrásokhoz, elsősorban magyarországi vonatkozású szertartáskönyveket tárt fel. Tématörténeti összefoglalója és forrásbemutatása nem tesz szükségessé újabb módszeres kutatástörténeti megközelítést.¹⁶ Az úgynevezett „félhivatalos” gyakorlat összetevőit keresve Bárh arra a következtetésre jutott, hogy „nincs tiltás a hivatalos szerkönyvekben nem szereplő áldások használatára vonatkozóan”.¹⁷ Tanulmányához több százoldalas szöveggyűjteményt mellékel, melynek célja a „művelődéstörténeti és történeti folklorisztikai szempontból leginkább releváns” elemek megkeresése;¹⁸ ebben a betegre, betegségekre, rontásra és démoni megszállottságra vonatkozó rész viszonylag rövid.¹⁹ A sokszorosított szövegű szentelmények közül bemutatta a Szent Ágota-cédulát, és megemlítette Hortai Boldog Salvator áldását.²⁰ E kutatási irányt folytatva az elmúlt években Bárh további dolgozatokat jelentetett meg.²¹

10 Dieter HARMENING, *Superstitio: Überlieferungs- und theoriegeschichtliche Untersuchungen zur kirchlich-theologischen Aberglaubensliteratur des Mittelalters* (Berlin: Erich Schmidt Verlag, 1979); Dieter HARMENING, *Zauberei in Abendland: Vom Anteil der Gelehrten am Wahn der Leute* (Würzburg: Königshausen u. Neumann, 1991).

11 Így például: Massimo PETROCCHI, *Esorcismo e magia nell'Italia del Cinquecento e del Seicento* (Napoli: Libreria scientifica, 1957).

12 Így például: Jürgen JENSEN, *Kirchliche Rituale als Waffen gegen Dämonenwirkerei und Zauberei: Ein Beitrag zu einem Komplex von Schutz- und Abwehrritualen der Katholischen Kirche des 17. und 18. Jahrhunderts in Italien unter besonderer Berücksichtigung systematisch-ethnologischer Gesichtspunkte*, Interethnische Beziehungen und Kulturwandel 60 (Berlin-Münster: Lit, 2007).

13 KATONA Lajos, „XVII. századbeli ördögűző könyvecske”, *Ethnographia* 13 (1902): 60–70, 103–111; ZALÁN Menyhért, „A Pray-kódex benediktói”, *Magyar Könyvszemle: Új folyam* 34, 1–2. sz (1927): 44–66; RADÓ Polikárp, „Az »aprószentekelés« s a magyar liturgiátörténet”, *Theologia* 10 (1943): 257–260; RADÓ Polikárp, *Enchiridion liturgicum*, 2 köt. (Roma-Freiburg-Barcinona: Herder, 1961).

14 PÓCS Éva, „Egyházi benediktó – paraszti ráolvasás”, in *Történeti antropológia*, szerk., HOFFER Tamás, 109–137 (Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport, 1984); PÓCS Éva, „A »gonoszűzés« mágikus és vallásos szövegei”, in „*Mert ezt Isten hagyta...*”: *Tanulmányok a népi vallásosság köréből*, szerk. Tüskés Gábor, 213–251 (Budapest: Magvető Kiadó, 1986).

15 BÁRH Dániel, *Benediktó és exorcizmus a kora újkori Magyarországon* (Budapest-Pécs: L'Harmattan Kiadó-PTE, 2010).

16 Uo., 11–54.

17 Uo., 54.

18 Uo., 92.

19 Uo., 403–438.

20 Uo., 26, 101–108, 404.

21 BÁRH Dániel, „»Félhivatalos« benediktók a kora újkori Magyarországon: A zivatar visszaverésének változatai”, in *Az áhitat nem hivatalos alkalmi és formái az 1800 előtti Magyarországon*, szerk. BOGÁR Judit, 10–20 (Piliscsaba: PPKE, 2013); BÁRH Dániel, *A zombori ördögűző: Egy 18. századi ferences mentalitása*, Vallástudományi tanulmányok Közép-Kelet-Európából 3 (Budapest: Balassi Kiadó, 2016);

Időközben elkezdődött egy-egy Magyarországon fennmaradt, egykor használatban volt szentelmény-cédula ponszerű vizsgálata is.²²

Ugyanakkor továbbra is hiányzik a Magyarországon használt, különféle köz- és magángyűjteményekben megőrzött, sokszorosított szövegű emléanyag szisztematikus összegyűjtése, tematikus feltárása, s e 17–18. századi kép-szöveg együttesek eredetének és irodalomtörténeti vonatkozásainak a bemutatása. A vizsgálatban a katolikus használatból ismert, egyház által jóváhagyott 17–18. századi betegség- és bajelhárító cédulák néhány szövegtípusával, a szövegek forrásvidékével, műfaji változataival és a képi motívumokkal foglalkozom.

Gyógyító nevek

A történeti hagyományban a szent név²³ elkülönül a mindennapi, profán megnevezésektől. Ismeretes, hogy Assissi Szent Ferenc végrendeletében kitért Jézus írásba foglalt nevére. Eszerint össze kell gyűjteni és tiszteletben kell tartani mindazokat a szövegeket (*verba scripta*), melyeken e név szerepel.²⁴ A kora újkori katolikus hagyományban Isten, Jézus²⁵ és Szűz Mária neve a legerősebb szent név, segítségül hívásuknak betegség, baj esetén gyógyító erőt tulajdonítottak. Így például Hieronymus Mengus (Girolamo Menghi, 1529–1609) ferences szerzetes sokszor kiadott, ördögűző szövegeket tartalmazó segédletében (*Flagellum daemonum*, Bologna, J. Rossius, 1577) többször kitért a szent nevek használatának fontosságára és azok bajelhárító schedulákra írására.²⁶

Isten Nevének segítségül hívása mindenekelőtt a gonosz erejének meggyengítését és a különféle szükséghelyzetek távoltartását szolgálta. Bernhard Sannig *Rituale [...]* című munkája szerint Isten különféle neveinek megáldott papírra („in charta benedicta”)

BÁRTH Dániel, „Gyógyító imaformulák a 18. századi sükösi anyakönyvekben”, in *Lelkiség és irodalom*, szerk. BAJÁKI Rita, Pázmány Irodalmi Műhely–Lelkiségtörténeti tanulmányok 17, 58–65 (Budapest: MTA PPKE, 2017).

22 S. LACKOVITS Emőke, „Egy breverl és egy Szent Ágota-kép Veszprémből”, in *Ecclesia Agathae: A 250 esztendő perenyei taemplom tanulmánykötete és népének hanglemezei*, szerk., MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, 161–164 (Budapest: Magyar Napló, 2011).

23 Elsősorban Isten neve. A Miatyánk szerint: „sanctificetur nomen tui”.

24 „Et sanctissima nomina eius, et verba scripta ubicumque inuenero in locis illicitis, volo colligere, et rogo quod colligatur, et in loco honesto collocentur.” *Regula et Testamentum Seraphici P. Francisci [...]* (Antverpia: Plantin, 1624), 35–36.

25 Lásd Szent Pál levelét, Fil 2, 10. VII. Kelemen pápa 1530-ban emléknappá emelte Jézus Neve ünnepét, s e napra evangéliumi szöveggént elrendelte Lk 2, 21 olvasását. VI. Károly császár (III. Károly magyar király) kérésére 1721-ben a nyugati egyházban ünnepként vezették be a január 1–5. közötti vasárnapra.

26 Hasznos például gonoszűzés elején Szűz Mária vagy a szentek nevét használni „Quia a multis desiderabatur, ut cuicumque nomini B.V.M assignaretur locus Scripturae, vel Sanctorum, ubi infrascripta nomina excerpta fuere [...]”, a schedulae használatról: „Poterit Exorcista uti aliquibus schedulis continentibus aliqua nomina et verba sancta, et illa applicare Energumenis ad tollendum vexationem.” Girolamo MENGHI, *Flagellum daemonum, Exorcismos terribiles [...]* iuxta Exemplar Bononiense (Frankfurt: J. Adolphus, 1708), 22, 25–28.

írása hatásos a gonosz ellen. Tanácsolja, hogy a schedulákhoz a „Massa Marianae”-nak nevezett anyagból tegyenek egy darabot, s mindezt úgy helyezték a szenvedő emberre, hogy ő azt ne tudja. Sannig közel egy oldalon át sorolja az imádságra emlékeztető szövegbe foglalt, lemásolandó megnevezéseket: „In nomine Pa†tris, et Fi†lii, et Spiritus † Sancti Amen. Hel †Heloym †Sother †Emmanuel †Sabaoth †Agia †Tetragrammaton †Agyos †Otheos †Ischyrios †Athanatos †Jehova †Ya †Adonai †Saday †Homusion †Messias †Escreheye [...]”, majd egy, a gonoszt távol tartani hivatott könyörgő formulával zárja a felsorolást.²⁷ Ezek a megnevezések Isten bibliai nevei, elvegyítve *epitheton ornansa*ival, azaz a legszentebb név segítségül hívásának katalógusszerű megtöbbszörözését adják imádságként. Ez a fajta repetitio a Quintilianus által leírt „unius rei multiplicatio”-val²⁸ jön létre, mellyel tovább fokozódhat (*gradatio*) és egyre magasabb szintre emelkedhet a baj elhárításának lehetősége.

Jézus Nevének mint gyógyító erejű névnek korai szövegemléke a 14. század első harmadában keletkezett *Gyulafehérvári Sorok* beszédvázlata Jézus névnapijára (január 1-jére), melyben harmadik sorként olvasható a „S-anitas languencium”. Jézus neve az egykorú magyar fordításban a „kórságban valóknak egészsége”.²⁹

Jézus leírt nevének mint gyógyító erejű szentelménynek a meglétére utal az az áldásszöveg (*benedictio*), mellyel a katolikus egyház vízkereszt napján megáldotta az íróeszközként szolgáló krétát (*benedictio cretae*):

Adjutorium nostrum in nomine Domine [...] Benedic † Domine Deus creaturam istam Cretae, ut sit salutaris humano generi, et **praesta per invocationem nominis tui sanctissimi, ut quicumque ex ea sumpserint**, vel ea in domus suae portis scripserint nomina sanctorum tuorum Caspari, Melchioris, et Balthasari, per eorum intercessionem et **merita corporis sanitatem, et animae tutelam percipiant**.³⁰

Az így megáldott krétával írták fel Háromkirályok napján a háromkirályok nevének kezdőbetűit a házak szemöldökfájára.

A 17–18. századból önállóan és breverlekbe szerkesztve egyaránt maradtak fenn Jézus Neve-kéziratok és -nyomatok általános bajelhárító vagy gyógyító céllal. Ezek némelyikén a szent név monogramján kívül további szövegek is olvashatók. Szilárdfy

27 Bernhard SANNIG, *Rituale ecclesiasticum* [...] (Colonia: Nothen, 1733⁶), 328.

28 QUINTILIANUS, *Institutio oratoria* 8, 4, 27.

29 MADAS Edit, *Sermoniarum: Gyulafehérvári sorok*, hozzáférés: 2021.02.22, http://nyelvemlekek.oszk.hu/ism/sermoniarum_%E2%80%93_gyulafehevari_sorok. Kapisztrán Szent János ikonográfiájának állandó összetevője az egyik kézben tartott keresztes zászló és a másik kézzel felmutatott Jézus monogram. Így például: SZILÁRDFY Zoltán, *A magánáhitat szentképei a szerző gyűjteményéből 1.*, *Devotio Hungarorum* 2 (Szeged: Néprajzi Tanszék, 1995), nr. 391.

30 Kiemelés tőlem. Az áldásformulák kötött egyházi szövegek. Ezeket lehetőség szerint a rendelkezésemre álló Gelasius di Cilia (1654?–1721) ágostonrendi kanonok által szerkesztett, *Locupletissimus Thesaurus continens Varias et selectissimas Benedictiones, conjurationes* [...] nyolcadik kiadásából (Ratisbona: V. Kädlmayr, 1756) hivatkozom. Korábbi kiadás például: Vohburgi: Q. Heyll, 1790; Augsburg, 1716. Gelasius di CILIA, *Locupletissimus...*, 24.

Zoltán közölte azt az ismeretlen személy által 1746. május 29-ére dátumozott, papírra készült „IHS” tollrajzot, melynek címe *Turris fortissima Nomen Domini* (a legerősebb/hathatósabb vár/torony az Úr Neve).³¹ Ez a mottóként értelmezhető megnevezés bibliai idézet (Prov/Péld 18, 10), mely az „ad ipsum currit justus et exaltabitur” (hozza fut az igaz és felemeltetik, azaz védelmet talál) szavakkal folytatódik, azaz Jézus nevének mindenkor segítő patronátusát közvetíti. A szöveg a képpel együtt további értelmet kap, mely szerint Jézus Neve mozdíthatatlan, soha le nem nyugvó (*circumpolaris*) sarkcsillag, felülmúlhatatlan segítség az ember számára.

A Jézus nevének gyógyító erejéről vallott elképzelés az alapja annak a Szilárdfytól a 17. század közepére datált rézmetszetnek, melyen egy felhőből kinyúló kéz szívet öntöz, „IHS Dein Nahme meine außgeschützte Salbe” (Jézus, a te neved az én kiöntetett kenetem/gyógyító kenőcsöm) felirattal.³² A szöveg itt is bibliai idézet: szabadon transzformált részlet az *Énekek énekéből* (Cant/Én 1, 2: *fragrantia unguentis optimis. Oleum effusum nomen tuum* – Keneteidnek illata kellemes, mint a kiöntetett olaj, olyan a neved). Egyúttal „Trahe me post te, in odorem curremus unguentorum tuorum: oleum effusum nomen tuum” formában gregorián antifona.³³

A breverlekbe szerkesztett Jézus Neve ábrázolásokon ritkán olvasható további szöveg. Ilyen az a „Quis ut Deus” feliratú Szent Mihály kép alá ragasztott cédula, melyen az „†IHS Exurgat DEUS, et dissipentur inimici eius. †††” zoltáridézet („Felkel az Isten, és szétszóródnak ellenségei”. Psalm/Zsolt 68 [67], 2) olvasható. Ugyanitt a „breverl szíve” alatt apró (1 × 1 cm) Jézus neve képecske található.³⁴ Fennmaradtak olyan nagyobb, téglalap alakú Jézus Neve-nyomatok is, melyek önállóan amulettként szolgáltak. Ilyen például az a magyarországi használatból származó rézmetszet, melyen a sugárkoszorús IHS monogramot puttókkal övezett díszes keretbe foglalták, mellette felirattal (*1. kép*). A szöveges rész („Iesus † Rex † Judae † orum. / In Nahmen JESU sollen sich alle[n] / knye biegen, im Himmel, und auff Er- / den, und unter der Erden. Die Ehr / sey dem Vatter, und dem Sohn, / und dem H. Geist.”) idézet egy páli levélből (Phil/Fil 2, 10: *In nomine Jesu omne genu flectatur coelestium, terrestrium et infernorum* – Jézus nevére hajoljon meg minden térd a mennyben, a földön és az alvilágban).

31 A képen három koncentrikus kör közepén IHS monogram, a második koncentrikus körben „Duo circuli iris”, a harmadikon kívül „A septem-trione ad meridiem motum per Quadrantem circuli polaris” felirat, alatta „Luna stetit in ordine suo” fölötté „Infra Iridem ornabo super te oculos meos” és „super glo † bus tera quaeas”. SZILÁRDFY Zoltán, *A magánáhitat szentképei a szerző gyűjteményéből* 3., *Devotio Hungarorum* 12 (Szeged–Budapest: METEM, 2008), nr. 138.

32 SZILÁRDFY, *A magánáhitat...*, 1: nr. 138. Az ezt megelőző, 18. század elejére datált szintén német feliratos Jézus Neve képen a szent név az emberi élet és halál meghatározója. Uo., nr. 137. Jézus nevének monogramja több szent ikonográfiájának képi eleme, így például Loyolai Szent Ignác (uo., nr. 422), Xavéri Szent Ferenc (uo., nr. 426), Gonzaga Szent Alajos (uo., nr. 436).

33 René-Jean HESBERT, *Corpus antiphonalium Officii*, nr. 5170, hozzáférés: 2021.03.24, *The Gregorian Repertory*, hozzáférés: 2021.03.24, <https://gregorien.info/chant/id/3615/0/en>.

34 Budapesti Piarista Múzeum, leltári szám: 2020.129.1.P.

1. kép

A régi magyar irodalomból ismert Vásárhelyi Gergely (1561–1623) jezsuita *De nomine Jesu* című latin nyelvű disztichonja „Forte, suaue, pium, depellit, inebriat, auget / Daemone, cor, vires, robore, melle cibo”.³⁵ A nyomtatásban megjelent³⁶ vers fölött, a cím alatt IHS monogram látható díszes keretben. Ez a kép–szöveg elrendezés olyan embléma, melynek kétsoros verses explikációja felhívja a figyelmet Jézus Neve védelmező, gonoszűző erejére. Vásárhelyi Gergely neve előfordul Giovanni Argenti magyar ügyekről készített jelentéseiben. 1611. január 9-án kelt Claudio Aquaviva (Acquaviva) jezsuita generális római levele, melyet Argentinnek küldött Bécsbe arról, hogy engedélyezi Vásárhelyinek a kanizsai törökök meghívásának elfogadását két, ördögtől megszállt emberük meggyógyítására.³⁷ Eszerint Vásárhelyi ismert „gyógyító” volt, s fenti latin verse tükrében elképzelhető, hogy gyógyított Jézus Nevével is.

Ismeretes, hogy a jezsuita rend (Societas Jesu) címereként ismert ábrázolás szintén egy Jézus neve monogram, eredetileg körirat nélkül (1586). Ez a christogram, mint jezsuita címer, ismert különféle szöveges keretezésekkel is, így például „et vocatum est nomen eius Jesus” (Luc/Lk 2, 21) vagy „Magnus secundum nomen suum” (Eccl/Sir 46, 1).³⁸ Ilyen funkcióban e kép–szöveg kombinációknak akkor tulajdonítható amulett jelleg, amikor papírra írva és megáldva, nyakba akasztva tűnnek fel.

A harmadik gyógyító erejű szent név *Szűz Mária Neve*, illetve Mária nevének Jézus neve monogramjához hasonlóan elrendezett betűi (MRA). Ezek egyaránt gyakoriak kézzel rajzolt és sokszorosított grafikai ábrázolásként. Némelyikükhöz bajelhárító képzet tartozik. Szűz Mária nevét mint szent nevet a középkor óta tisztelték, a név betűihez különféle tulajdonságokat társítottak, melyek közül az auxiliatrix (segítő) a leggyakoribb. Ismeretes, hogy a Mária Neve egyházi ünnep (szeptember 12.) helyi ünnep-

35 Közli: HOLL Béla, kiad., *Katolikus egyházi énekek (1608–1651)*, Régi magyar költők tára: XVII. század 7 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974), 415. A továbbiakban RMKT XVII 7.

36 *Catechismus: Canisius Petertől irattatott [...]*, ford. VÁSÁRHELYI Gergely (Claudiopoli: [Typ. Heltai], 1599), a címlap után következő négy latin versből ez a negyedik, A_{2a}–A_{3a}.

37 Giovanni ARGENTI, *Jelentései magyar ügyekről 1603–1623*, kiad. VERESS Endre, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 7 (Szeged: JATE, 1983), 146.

38 Szövegkörnyezetével együtt „Fortis in bello Jesus Nave, successor Moysi in prophetis, qui fuit magnus secundum nomen suum”. Eccl 46, 1.

ből³⁹ vált általánossá a 17. század végén XI. Ince pápa rendelkezése nyomán, Bécs török ostrom alóli felmentése (1683. szeptember 12.) után mint győzelmi emléknap.

Kopcsányi Márton *A Bodog Szüz Maria Élete* (Bécs, Formika Máté, 1631) című munkájában Mária nevérol írt, sorpáronként rímelő versében a szent név ördögtől védő, sántát legyőző erejét hangoztatja:⁴⁰

A' bodog Szüz Marianak nevérol [...]

A' te neved kedves minden hiveknek,
Rettenetes az ördögöknek.
Nem fél ember ugy az erős tábortúl,
Két élü, rettentő pallostúl:
Mint a' Sátán, a' MÁRIA nevétül,
Kit meg foszta ő erejétül. [...]

Egy másik példa Telek József *A' Mária Szent nevérol* készített, 1769-ben megjelent prédikációjának részlete, mely egyaránt közvetíti e szent név betegségelhárító és ördögűző erejét, valamint jó halál patronátusát:⁴¹

A' Mária Neve, minden Szentek Neve fölött, erőssíti az el-fáradtakat, gyógyítja az el-lankadtakat, világosítja a' vakokat, lágyítja a' meg-keményedetteket, környül vészi, vagy a'mint mások előhozzák: *Ungit*, keni a' halálra váltakat, és az ördög igáját ki-rekeszti. [...] a'kik a' Mária Szent Nevét segítségül hívják, [...] meg nem félemlenek a' halálnak óráján.⁴²

Mária Neve – Jézus neve monogramjához hasonló funkcióban – szöveg nélküli mellékletként gyakori a gyógyító erővel felruházott, katolikus egyház által megáldott breverlekben és szentképeken.⁴³ Feliratokkal ellátott rézmetszeteken is megtalálható különféle bajelhárító funkciókban. Ilyen például az téglalap alakú rézmetszet a 18. század elejéről, amelyen a díszes keretezésű MARIA monogram mellett a következő rámetsett szöveg olvasható: „Wann du MARIAE folgest, so ir- / rest du nicht, wann du Sie bittest, so / verzweifflest du nicht: und wann / du auff Sie gedenckest, so fehlest du / nicht. / S. Bernardus.” (2. kép) A magyarországi használatból ismert cédula Clairvaux-i Szent Bernát *De laudibus Virginis*

39 Így például 1513-ban a spanyol Cuenca püspökségben az oszmán hódítás megállítását kötötték hozzá.

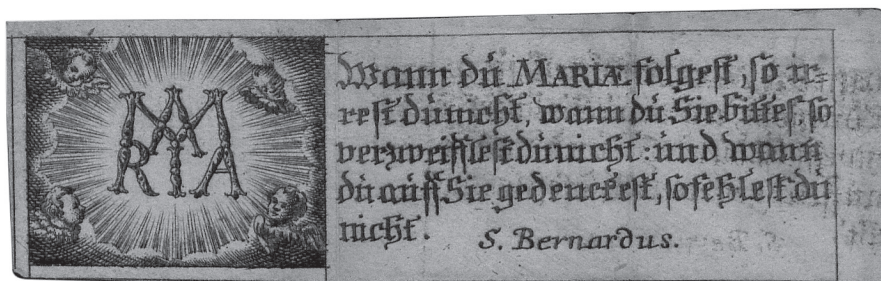
40 Közli: RMKT XVII 7, nr. 38; 44, 451.

41 TELEK József, „Kis-Aszszony napján [...] VII. prédikáció A' Mária Szent nevérol”, in TELEK József, *Tizenkét tsillagú korona*, 275–292 (Buda: Landerer Leopold, 1769); TELEK József, „Kis-Aszszony napján [...] VIII. prédikáció A' Mária Szent nevérol”, in uo., 293–311.

42 Uo., 305, 310.

43 Önállóan, gonoszűző céllal egy 18. század eleji szentképen lásd például: SZILÁRDFY, *A magánáhitat...*, 1:139.

Matris (Super verba Evangelii: «Missus est angelus Gabriel [...]») címmel összefoglalt négy homiliájából a másodiknak a részlete⁴⁴ német fordításban.⁴⁵

2. kép

A legkülönbébb betegségek távoltartására és a bajok, szerencsétlenségek elhárítására szolgáló breverlekben Jézus és Mária Neve (monogramja) kontaminált formában is feltűnik. Ilyenkor a képecskéken olvasható szövegek már nem a szent névhez, hanem az ábrázolt szenthez tartoznak. A szent név ezekben az esetekben mintegy „közbenjáró” funkciót vesz fel. Ilyen kontaminált forma található például a budapesti Piarista Múzeum egyik bekeretezett breverlje felső sorában Assissi Szent Ferenc („IHS”) és Pádúai Szent Antal („MRA”) képén.⁴⁶ Egy másik, ugyanitt őrzött breverlben a breverl „szíve” (a középső kép) alá ragasztott miniatűr Jézus Neve-cédula mellett egy némileg megcsontított úgynevezett Mária Schluckbild (gyógyulás reményében lenyelhető kép vagy szöveg) papírszelet méretre levágott része található.⁴⁷ Ez a szöveg („In conceptione tua Virgo Immaculata fuisti”) a Mária szeplőtelen fogantatása (december 8.) ünnepéhez tartozó novena (kilenced) szövegének részlete.

44 Hom. II super « Missus est », 17; MIGNE, PL, CLXXXIII, 70-B, C, D, 71-A. Homilia II. In Luc. I, 26, 27. 0071A. „Ipsam sequens non devias: ipsam rogans non desperas: ipsam cogitans non erras. Ipsa tenente non corruis; ipsa protegente non metuis; ipsa duce non fatigaris; ipsa propitia pervenis: et sic in temetipso experiris quam merito dictum sit, Et nomen Virginis Maria.”

45 „In Gefahren, in Nöthen, in Zweifelhafter Lage denke an Maria! Rufe Maria an [...] folgst du ihr, so verirrest du dich nicht vom Wege, bittest du sie, so verzweifelst du nicht, denkst du an sie, so irrst du nicht, haltest du dich an ihr, so finkst du nicht [...]” – populáris szövegvariáns egy másik, hasonló céduláról. Vö. „Wann du ihr folgest / so gehest du nicht vom Weg ab / wann du Sie bittest / so verzweiffelest du nicht / und wann du an Sie gedenckest / so irrest du nicht.” Idézi *Am Fest Mariae Lichtmeß* c. prédikációjában: Leonard GOFFINE (1648–1719), *Des Seelen-Lichts Ersten Strahls Anderer Theil* [...] (Nürnberg: Lohner, 1705), 107–108. E hivatkozott munka Goffine százhusz kiadásban megjelent postillás könyvéből (1. kiadás: Mainz: 1690) készült: *Seelenlicht zwei Bände mit Sonn- und Feiertagspredigten* (Nürnberg: Lohner, 1705).

46 Leltári száma: 2020.131.1.P.

47 Az olvasható rész: „S. Maria [...] in conceptio [...] tua Virgo im[m]aculata fuisti”. Leltári száma: 2020.129.1.P.

Isten, Jézus és Mária nevén kívül több, különféle gyógyító erejű szent név, monogram, rövidítés és hozzájuk tartozó szöveg ismert. Ilyen például *Jézus keresztjének „I. N. R. I” felirata*. Egy I. N. R. I. szentképen⁴⁸ a következő szöveg olvasható:

Jesus von Nazareth ein König der Juden / Diese Triumphierende Titel be- / wahre mich
vor allem Ubel / Heiliger Gott Heiliger Starker Gott, / Heiliger Unsterblicher Gott, Er- /
barme dich meiner. Erleichte O Herr / meine Augen, daß ich nicht im Tod / entschlaffe
und der Feind steh / nicht Rühme er seÿe meiner Mäch- / tig worden. In deine Hände O
Herr / befele ich meine Arme sündige Seel. / Amen.

A szöveg az 5. századból származó *Triságion* (*Háromszorszent* – Szent Isten, Szent Erős, Szent Halhatatlan, irgalmaz nekünk) imádsággal kombinált fohász a kereszt győzedelmes feliratához betegség, gond és baj esetén.

Az „I. N. R. I.” szöveget, Jézus és Mária nevét együtt ábrázolták például a Krisztus öt sebé, Jézus és Mária szívét megnevező feliratokkal és a „Semen Mulieris / Contrivit caput Ser- / pentis” szabadon variált bibliai idézettel⁴⁹ ellátott, liturgikusan megáldott schedulákon is, melyek a termőföldeken kívül, illetve már betakarított, csűrökben tárolt gabona védelmét szolgálták, például rágcsálóktól, tűztől, rontástól. Ez egy viszonylag új kép-szöveg kreáció lehetett, mert Gelasius di Cilia idézett benedikciós összeállításának 1709. évi kiadása még nem, de az 1750. évi már tartalmazza,⁵⁰ s minden valószínűség szerint a 18. századi európai éhínségekkel állhat kapcsolatban.⁵¹ A kompozíció breverlekben is feltűnik.⁵² A hozzá tartozó benedictio szerint e képeket a gabona tulajdonosainak magukon kellett hordaniuk vagy az adott őrzőhelyre (ház, csűr, termőföld stb.) kellett elhelyezni.⁵³

48 I. N. R. I felirat Szentháromsággal a 18. század elejéről. A képet közli: SZILÁRDFY, *A magánáhitat...*, 1:nr. 199.

49 Gen 3,15. Hasonló a felirata Jan GOSSAERT, (gen. Mabuse) *Maria mit Kind* (um 1525/1527) című képének (Mulieris semen IHS serpentis caput contrivit): Wien, Kunsthistorisches Museum, Inv.-Nr. GG 942. A szöveg a fenti formában gyakori a kora újkori prédikációkban, áhitati munkákban és nem hiányzik az evangélikus teológiai művekből sem (például Johann GERHARD, *Confessio Catholica [...]*, Francofurti – Lipsia: Ch. Genscius, 1679, 522, 1399.)

50 „Benedictio Imaginum SS. quinque Vulnerum, Nominum et Cordium Jesu et Mariae V. contra invisibilem oblationem frumenti ex horreis” a rézmetszetes képet a benedictio teljes szövegével lásd: GELASIUS DI CILIA, *Locupletissimus...*, 331–333. Vö. ugyanezen munka ezt a benedictiót és rézmetszetet még nem tartalmazó korábbi (Vohburg: Q. Heyll, 1709) és az ezt már képpel együtt tartalmazó későbbi kiadását (Ratisbona: Lang, 1750, 331).

51 Ismeretes, hogy a 18. század az éhezés évszázada volt.

52 Így például a budapesti Piarista Múzeumban őrzött, kihajtogatva bekeretezett breverl alsó sorában középen. Leltári szám: 2020.131.1.P.

53 „imagines [...] quicunque eas devote super se deportaverit, aut ubicunque sive in domibus, sive in horreis, sive in agris, etc. aut alio quocunque loco eae affixae vel positae fuerint [...]” GELASIUS DI CILIA, *Locupletissimus...*, 332.

Az INRI-amulettek egy variánsáról Thaly Kálmán adott hírt⁵⁴ mint az 1708-ban áru-
lásért lefejeztetett Bezerédj Imre „talizmán”-járól, amit állítólag 1707-ben magánál hor-
dott. Thaly leírása szerint a kompozíció két koncentrikus körből állt, a belsőt egy ke-
reszttel négy részre osztották:

E négy mezőn J. N. R. I. [...] betűk. A tágabb külső körön pedig a három őrző-angyal ne-
vei voltak olvashatók ilyképen: Ax. S. Gabriel. S. Michaël. S. Raphaël. Végre e körön kí-
vül e cabalisticus szavak: Sator Arepo tenet Opera Rotas [...].⁵⁵ Hogy pedig ez a bűvös ta-
lizmán használjon, arra a következő utasítás [...] van [...] odajegyezve: „Az napkeletnek
köll fordulni és elnyelni, [...] ezt mondván: Atya, Fiú, Szent-Lilek egy bizony örök Isten,
ebben segíts meg engem! Háromszor köll elmondani. x Pluit. x Fuit. x Ruit. x.”⁵⁶

Ezt a némileg bizonytalan adatot hivatkozta és értelmezte tovább Bálint Sándor, amikor a
gonoszúzó nyelvécudulákról azt írta, hogy „Bezerédi Imréről, a híres kuruc vezérről is tud-
juk, hogy nyelt ilyen vallásos jellegű talizánt.”⁵⁷ Bezerédj INRI-„talizmánjának” szerkeze-
te némileg emlékeztet a korábban említett, 1746-ból való christogram tollrajz felépítésére.

A Szent Nevekhez társított gyógyító és bajelhárító funkciójú szövegek közös sa-
játossága, hogy jobbára bibliai idézetek, szöveggörnyezetüktől önállóvá vált prédiká-
ciórészletek és teológiai reflexiók. Vannak köztük több évszázados imádságok, fohá-
szok, képpé formált mágikus erejűnek tartott betűkombinációk vagy azok részletei,
azaz egyházi szempontból „biztos”, kifogástalan háttérű idézetek.

A flagella daemonis (az ördög ostora) elnevezésű szövegegyüttes

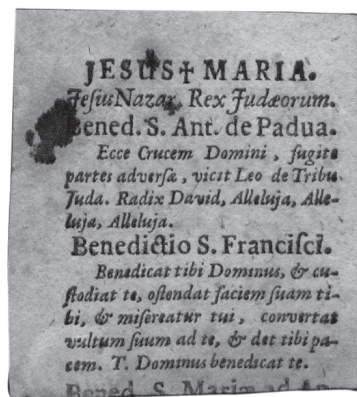
A kora újkorban a bajok és betegségek végső okát leggyakrabban a sátán (ördög) mes-
terkedésének tulajdonították, annak a jézusi figyelmeztetésnek az értelmében, mely

54 A közléshez megbízható, ellenőrizhető hivatkozás nem tartozik. Thaly először egy birtokában lévő
másolatot említ, majd utal az „eredeti, gyűjteményemben” jegyzettel egy Esterházy Dániel tábornok
keze írásával készült „félívre”, melynek alján az „Ez volt a Bezerédi Imre lódingtartójában, mikor Sitkén
elfogattatott volt.” megjegyzés olvasható. THALY Kálmán, „Jóslatok és babonás hiedelmek a Rákóczi-
korban (culturtörténeti tanulmány)”, in THALY Kálmán, *Irodalom és műveltség-történeti tanulmányok a
Rákóczi-korból*, 51–116 (Budapest: Ráth Mór, 1885), 100–101.

55 A Sator négyzet egy ősi palindrom, melyet már a kereszténység előtt ismertek. A 16. századtól mágikus
erőt véltek felfedezni benne. A kora újkorból ismert olyan leírás, mely szerint egy lyoni polgár meggyógy-
ult az elmebajból, miután megette három kenyér héját, amelyekbe a sator-négyzetet karcoltak, és ötször
elmondta a Miatyánkat. Francesco Paolo Maulucci VIVOLO, „Il quadrato magico o crittogramma del Pater
Noster”, in *15° Convegno Nazionale sulla Preistoria – Protostoria – Storia della Daunia San Severo 1994 Atti*, a
cura di Armando GRAVINA, 229–243 (San Severo: Società di Storia Patria per la Puglia, 1997), 230–231.

56 Azaz: „esik – volt – ledől”. THALY, „Jóslatok...”, 100–101.

57 BÁLINT Sándor, „Liturgia és néphagyomány”, in BÁLINT Sándor, *Sacra Hungaria*, 99–128, 207–208 ([Buda-
pest]: Veritas, [1944]), 117, 29. jegyzet. Ezt hivatkozta tovább SZILÁRDFY Zoltán, „Kegyképtípusok a pestis-
járványok történetében”, *Orvostörténeti Közlemények, Supplementum* 11–12 (1979): 207–236, 220; SZILÁRDFY
Zoltán, *Barokk szentképek Magyarországon* (Budapest: Corvina Kiadó, 1984), 23, 43 (46. jegyzet).

3. kép

szerint az evilági élet a gonosz hatalmában van (Apoc/Jel 14, 30; 1Joh/1Jn 5, 19). A gonosz (diabolus, daemon, satan, maleficus) távoltartására szolgáló szövegegyüttes egyaránt ismert egyleveles, mindkét oldalán szedett szöveget tartalmazó, önálló nyomtatványról,⁵⁸ kéziratoss⁵⁹ és fametszetes formában.⁶⁰

Megnevezésére elsőként – ismereteim szerint – Bernhard Sannig (1638–1704), a cseh ferences provincia vicarius generalisa használta a „flagella daemonis” kifejezést (ismerve és kölcsönözve Girolamo Menghi ördögűző könyvének címét), a többdimenziós szövegegyüttes rövid változatát tartalmazó „scheda” (*schedula*) benedictiójának címeben: „Benedictio Schararum, quae vulgo Flagella daemonis vocantur”.⁶¹ Ugyanő másutt „Charta

brevis, ad fugandum diabolum, et destruendum maleficium, more Franciscano” (rövid irat/papír/levél az ördög elűzésére és a gonoszság ártalmatlanítására, ferences módon) megnevezéssel közölte.⁶² Sannig utasítása szerint a kötött, általa is közölt szöveget először le kell írni egy papírra („Primo inscribe verba ordinaria sequentia in chartam”), majd a papírt a megfelelő szertartás elvégzése után megáldva lehet szétosztani a hívők között.⁶³ Adolf Jacoby véleménye szerint a textus egy egyházi környezetből származó exorcizmus széles körben terjesztett, nyomtatott változata.⁶⁴

A kötött szöveg egy viszonylag kései, 19. századi impresszumú variánsának („Balsani, typis J. Eberle”) ⁶⁵ címében további információk találhatók: „Breve super se portandum ad gloriam Dei [...] contra Daemones, facturas, Ligaturas, signaturas, Fascinationes, et incantationes, nec non ad praeservationem, et contra quascunque alias artes diabolicas: approbatum a Summo Pontifice Urbano VIII, in Capitulo Generali PP. Capucinatorum Romae celebrato. Anno 1635.” Eszerint az 1635-ben VIII. Orbán pápa által engedélyezett szöveget a tulajdonosnak magánál kell hordania Isten dicsőségére, az ördögök, mesterkedések, megkötések,⁶⁶ jelek, bűvölések és megigézések ellen. A tartalma vegyes, s egy-

58 Számos 16–18. századi bibliográfiai segédletben kerestem könyvészeti leírását, sikertelenül.

59 Kéziratoss formában ismert például az Österreichische Nationalbibliothek Cod. 5711 jelzetű, 1580–1599 között keletkezett, *Juristische Sammelhandschrift* című kódexéből, fol. 19r–20r.

60 Magyarországi használatból egyaránt ismert önálló amulettként (például régészeti leletként: BENDA Judit, „Túl a korszakhatárokon”, in *Kincsek a város alatt: Újdonságok a múltból: Kiállítási katalógus*, szerk. ZSIDI Paula, 139–144 (Budapest: BTM, 2015); breverlbe ragasztva (például Piarista Múzeum lelt. sz. 2020.130.1.P) és 17–18. századi könyvek könyvjelzőjeként.

61 SANNIG, *Rituale...*, 276.

62 SANNIG, *Collectio...*, 204–205.

63 SANNIG, *Rituale...*, 276–278.

64 Adolf JACOBY, „Die Teufelspeitsche”, *Schweizerisches Archiv für Volkskunde* 28 (1927–1928): 81–105, 105.

65 A kapucinus rendi vonatkozásokkal kiegészített kiadás példánya magántulajdonban.

66 A „ligatura” fogalom Augustinusnál gyógyító, védő funkcióban szerepel. Lásd: HARMENING, *Superstitio...*, 238, 241–242.

aránt található benne Isten különféle megnevezései, benedictiók (áldásszövegek), ördögűző funkcióba transzponált bibliai idézetek és exorcismus szövegek.

A rövid változat megtalálható például egy valószínűleg a 18. század elején önállóan kiadott, alsó szélén sérült nyomtatványban. (3. kép) A recto szövege egységenkénti értelmezéssel a következő:

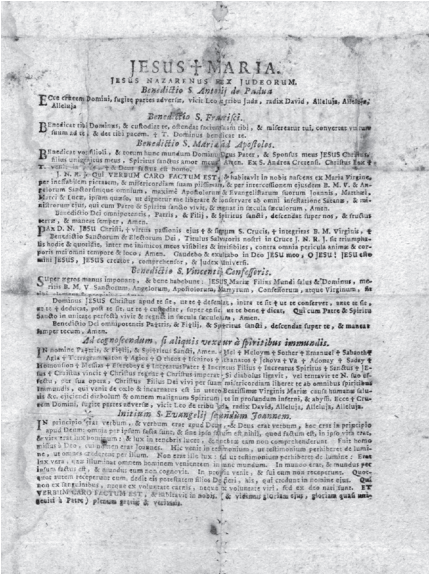
JESUS + MARIA. Jesus Nazar. Rex Judaeorum.	A két szent név és az „I. N. R. I.” felirat
Bened. S. Ant. de Padua. Ecce crucem domini, fugite / partes adversae, vicit Leo de Tribu / Juda. Radix David, Alleluja, Alle- / luja, Alleluja.	Páduai Szent Antal áldása, más címen Szent Antal brévéje. A hagyomány szerint Páduai Szent Antal ezt az imádságot leírt formában adta át egy szegény asszonynak, akit kísértések gyötörtek. A ferencesek körében népszerű szöveget V. Sixtus pápa, korábban minorita prédikátor, felvéselte a római Szent Péter téren álló obeliszk talapzatára 1585-ben. Lehetséges szövegforrásai: 1) „et unus de senioribus dicit mihi ne fleveris ecce vicit leo de tribu Iuda radix David aperire librum et septem signacula eius” Jel. 5, 5; 2) Responsorium (Ecce crucem Domini: / fugite, partes adversae; / vicit leo de tribu Iuda, / radix David) 3) Antiphona (René-Jean HESBERT, Corpus antiphonarium Officii, nr. 2500, hozzáférés: 2021.04.03, https://gregorien.info/chant/id/2617/9/en).
Benedictio S. Francisci. Benedicat tibi Dominus, et cu- / stodiāt te, ostendat faciem suam ti- / bi, et misereatur tui, convertas / vultum suum ad te, et det tibi pacem. T. Dominus benedicat te.	Assissi Szent Ferenc áldása. Ez az úgynevezett Assissi chartula, melyet a hagyomány szerint Szent Ferenc a saját kezével írt le, a szöveg végén „T” tau kereszt mint aláírás és „Dominus benedicat te.” áldás. Szövegforrása: Szám (Mózes IV), 6, 24–26, az úgynevezett ároni áldás.
Bened. S. Mariae ad Ap[ostolos]. Benedicat vos filioli et totum hunc mundum Dominus Deus Pater, et Sponsus meus JESUS Christus, Filius unigenitus meus, Spiritus S. Amor meus, Amen.	Szűz Mária áldása az apostoloknak. Útra kelőknek szóló áldás, eredete homályba vész.
Ex S. Andrea Cretense.	A hivatkozott rész Krétai Szent András műveiben nem található.
Christus Rex + venit in pace, Et Deus + factus est Homo.	„Christus Rex venit in pace, Et Deus factus est Homo” a János evangélium kezdetére emlékeztet (Jn 1,14). (vö. JACOBY, Id. 50. jegyzet, 100.)

A verso a „J. N. † R. J.” formulával kezdődik, majd a sátán és szolgálai zaklatásától szabadditást kérő, sajátos mozaikszöveggel folytatódik.⁶⁷

67 A szöveg eredete nem meghatározott, egyes részletei, szófordulatai János evangéliumának kezdete mellett megtalálhatók például Fulgentius Ruspensis Episcopus (468–533) *De Fide seu De Regula Verae Fidei ad Petrum liber unus* című munkájában. MPL 65, 671A–708C.

Qui verbum caro factum est, et habitavit in nobis, nascens ex Maria Virgine, per ineffabilem pietatem et misericordiam suam piissimam, et intercessionem ejusdem B. Mariae V. et Angelorum Sanctorumque omnium, et maxime Apostolorum, et Evangelistarum suorum Joannis, Matthaei, Marci, et Lucae, ipsum quaeso, ut dignaretur me libera, et conservare ab omni infestatione Satanae, et ministrorum ejus. Qui cum Patre, et Spiritu Sancto vivit, et regnat in saecula saeculorum. Amen.

Ez a rövid változat általában 60×45 mm méretű nyomtatványokon maradt fenn, kísértések ellen és az úton lévők védelmére szolgált. Nagyonbbrészt bibliai eredetű, illetőleg ferences szentekhez (Assissi Szent Ferenc és Pádúai Szent Antal) kapcsolt áldásszövegekből áll.

4–5. kép

A textus kötött, hosszabb változatát⁶⁸ szintén több nyomtatvány tartalmazza azonos formában, „charta (ad fugandum diabolum, et destruendum maleficium more Franciscano)” címen.⁶⁹ A negyedrét formátumú, mindkét oldalán szedett szöveget köz-

68 Adolf Jacoby „Schutzettel”-ként írt róla, szövegét közölte és értelmezni próbálta. JACOBY, „Die Teufelspeitsche”, 99–104.
69 Így például: Matthias ZIMMERMANN, *Montes Pietatis Romanenses [...]* (Lipsia: 1670), 622–625; ABRAHAM A S. CLARA, *Judas der Ertz Schelm [...]*, 2 tom. (Salzburg: 1689), 2:259–263; SANNIG, *Collectio...*, 205–211; Gelasius di CLIA, *Locupletissimus...*, 142–143. A felvilágosult kritika figyelmét sem kerülte el, a recto és

lő egyleveles változat Európa szerte több „kiadás”-ban (eltérő szedésben) ismert.⁷⁰ (4–5. kép) Recto és verso oldalát (azaz a kezdőoldalát) némely 17. századi szerzők⁷¹ és a felvilágosult kritika képviselői⁷² esetenként egyaránt felcserélve közlik. A recto szövege ugyanis éppúgy kezdődik, mint a már bemutatott rövidebb változat. E szövegalakítási technikából arra lehet következtetni, hogy a rövidebb szöveg korábbi szerkesztmény lehetett. A szöveg első, a rövidebb változattal azonos egységei a *Benedictio S. Antonij de Padua*, *Benedictio S. Francisci*, *Benedictio S. Mariae ad Apostolos*, *J. N. R. I. Qui verbum caro factum est [...]*. Ezt követően a recto oldalon újabb áldásszövegek következnek: *Benedictio Dei Omnipotentis [...]*, *Pax D[omini] N[ostri] Jesu Christi [...]*, *Benedictio Sanctorum [...]*, *Benedictio S. Vincentii Confessoris*,⁷³ *Dominus Jesus Christus apud te sit [...]*,⁷⁴ *Benedictio Dei Omnipotentis [...]*, *Ad cognoscendum, si aliquis vexetur a spiritibus immundis*,⁷⁵ *Initium S. Evangelij secundum Joannem*.⁷⁶

A verso oldal Jézus és Mária nevének monogramjával, azaz szent nevekkal kezdődik. A szöveg az ezt követő cím értelmében oratio (könyörgés, imádság),⁷⁷ „contra omnes [...] incursus” (mindenféle támadás ellen), mind a gonoszokkal, rosszat akarókkal („tum maleficorum”), mind a démonokkal („tum daemonum” – tisztátalan szellemek, akik az emberbe költözve betegségeket és helytelen gondolatokat okoznak) szemben. Ez az oratio is kötött szöveg, a fennmaradt példányok mindegyikében – eltekintve a szövegromlásoktól – azonos. Elkülöníthetők benne áldásszövegek részletei, kérések (adjurationes), a gonosz „megkötözésére” szolgáló gondolatok (annodationes) és bibliai, elsősorban újszövetségi eredetű részletek. A szerkesztmény eredete homályba vész, ugyanakkor méltán tekinthető leírt, illetve kinyomtatott *exorcismus*nak, melyet egyházi személyek hoztak létre, csiszoltak össze, és mindenféle betegség, baj ellen oltalmazó

a verso oldalt felcserélve közli szövegét: Friedrich NICOLAI, *Beschreibung einer Reise durch Deutschland und die Schweiz, im Jahre 1781*, 12 Band (Berlin–Stettin: 1785), 5:19–22.

70 Magyarországi őrzésű két 18. századi kiadását használtam, korábbiaként kezeltem a romlatlan, benedictionálékban is megtalálható változatot, melynek végén nincsenek úgynevezett szent betűk.

71 ABRAHAM A S. CLARA, *Judas...*

72 NICOLAI, *Beschreibung...*, 19–22.

73 Jacoby szerint ez Zaragozai Szent Vince (mártír, 304-ben; JACOBY, „Die Teufelspeitsche”, 100.) áldása, aki több szakma (például cserepező, tégláégető, takács, vincellér) védelmezője és megóvott a belső bajoktól, valamint a beszédkézség zavaraitól. A szöveg eleje („Super aegros manus imponent, et bene habebunt”) részlet Szent Márk evangéliumából, Mk 16,18.

74 Jacoby szerint ősi vallási motívum, babilóniai szövegekben éppúgy fellelhető, mint középkori görög imádságokban. JACOBY, „Die Teufelspeitsche”, 100–102. Továbbá feltűnik az úgynevezett archaikus népi imádságok záradékában.

75 Jacoby véleménye szerint ez a szövegrész az istenség héber és görög megnevezésének formulájáig nyúlik vissza. Uo., 102. Ugyanezzel a címmel és szöveggel megtalálható például: Girolamo MENGHI, *Flagellum daemonum [...]* (Macerata: S. Martellinus, 1580) című munkájában (233. p.) azzal a megjegyzéssel, hogy „Scribe haec nomina sancta Dei in charta benedicta, [...] et pone illa super patientem, ipsa nesciente” (írd Isten e szent neveit megáldott papírra és helyezd úgy a szenvedőre, hogy ő azt ne tudja).

76 Jn 1,1–14. Szent János evangéliumának kezdete – többek között – önálló, megáldott scheda-szöveggé válhat, mint a démonok által megszállt ház megtisztítása, valamint mennydörgés, villámcsapás és viharkár ellen. Bernard SANNIG, *Collectio Benedictionum [...]* (Roma: Typ. Komarec, 1753), 61, 223.

77 Oratio contra omnes tum maleficorum tum daemonum incursus.

levélként „forgalmaztak”. A negyedréteg alakú, védelmező funkciójú egyleveles nyomtatvány teljes szövege *Benedictio Chartae pro agno Mariano, seu Brevibus ad fugandum diabolum, et destruendum maleficium* címen megtalálható például Bernard Sannig *Collectio Benedictionum* [...] (Roma, Typ. Komarec, 1753) című összeállításában (171–176). Ugyanez a kiadvány az egyleveles nyomtatvány verso oldalán található *Oratio contra omnes tum maleficorum tum daemonum incursus*-t ajánlja lázbetegek gyógyítására („pro febricitantibus”, 214–215).

Az oratio végén olvasható a „Fr. Bartholomaeus Rocca de Palermo Inq. [inquisitor] Taurini vidit, permittitque ut imprimatur. S. [Salutem] P. [Plurimum]”, illetve a későbbi, romlott szövegvariánsban a „F. Bartholomaeus Rocca de Alermo Inq. [inquisitor] Taurini vidit, permittitque ut imprimatur.” cenzori aláírás. Bartholomaeus Rocca de Palermo feltehetően domonkos szerzetes személyéről már Abraham a Sancta Clara sem tudott közelebbit,⁷⁸ a név valószínűleg a nyomtatványt hitelesítő formula, melyet a romlott szövegű későbbi megjelenés végén „szent betűk”-kel („J. B. M. T. A. & A. S.”)⁷⁹ toldottak meg.

Szentekhez kapcsolódó bajelhárító kép – szövegegyüttesek

6. kép

A kora újkorban széles körben használt gyógyító erejű megszentelt szövegek az egyházi liturgia nyelvén, latinul kerültek „forgalomba”. Jelentésüket a használók közül kevesen ismerték, ezért a szövegek mellett – viszonylag gyorsan – azok tartalmát jól-rosszul közvetítő képek jelentek meg. A képi információ idővel kiszorította a szövegeket, s a 18. század második felében jelképesse tette a kisméretű képeket tartalmazó breverlek használata következtében. E folyamattal párhuzamosan háttérbe szorult a szövegek ismerete. A továbbiakban néhány, képekkel együtt megjelent 17–18. századi bajelhárító cédulát mutatok be.

Krisztus keresztje és öt sebe a gonoszt jelképező kígyó megölésével. (6. kép) A cédula felirata („Vicit Leo de tribu juda – Alleluja”) részlet a *Pádusi Szent Antal brévéje/áldása* címmel ismert, mindenféle rontás és tisztátalan lélek ellen egyaránt hatásosnak mondott szövegből, mely magyarul

⁷⁸ ABRAHAM A S. CLARA, *Judas...*, 189.

⁷⁹ A „szent betűk” rövidítések különféle tartalommal. A rövidítés egyik lehetséges feloldása itt, mivel latin nyelvű szöveg végén szerepel: J[esu] B[enedicente] M[aiestas] T[ua] A[mplitudo] & A[nima] S[ancta].

így hangzik: „Íme az Úr Jézus kereszttje. Távozzatok tőlem gonosz szellemek, mert győzedelmeskedett a Juda nemzetségéből való oroszlán, Dávid gyökere. Alleluja, alleluja.” Ezt a Páduai Szent Antal nevéhez kapcsolt „mágikus” szöveget pergamenre írva gonoszűzésre használták már a középkorban.⁸⁰ A szöveget nemcsak papírra írva, hanem éremre vésve és skapuláré alakjában is hordták a kísértések ellen. XIII. Leó pápa 1892. május 5-én kelt levelében búcsúval látta el *Szent Antal brévéjét*, és ajánlotta annak hordását a hívőknek.⁸¹ Eredetét és a szöveg forrását már bemutattam.⁸² Krisztus öt sebe másféle bajűző kontextusból is ismert, ezek egyikéről a korábbiakban már szintén esett szó.⁸³

Ördögűző Assissi Szent Ferenc. (7. kép) A cécula felirata: „S. Francisce, Treibe von uns den drachen der Sünd.” A gonosz lelkek elűzésére vonatkozó fohász eredete a *Legenda aurea* Szent Ferenc történetének ördögűzéssel kapcsolatos részlete:

7. kép

Amikor Arezzo városához érkezett, ahol belviszály tört ki, Isten embere [azaz Ferenc] látta a város széléről, hogy a hely fölött ördögök viháncolnak. Magához hívta társát, Szilvesztert, s így szólt hozzá: „Menj a város kapujához, és a Mindenható Isten nevében parancsold meg az ördögöknek, hogy takarodjanak onnan!” Az a kapu elé sietve harsányan kiáltott: „Isten nevében, és atyánk, Ferenc parancsára távozzatok mind, ti ördögök!” Kisvártatva valamennyi polgár megbékélt.⁸⁴

80 FRANZ, *Die kirchlichen Benediktionen...*, 2:2, 80, 87, 92, 94.

81 Vö. PÁL TESTVÉR, *Páduai Szent Antal csodái* (Esztergom: Laiszky János, 1932), 59–61.

82 Exorcismus pro lacte maleficiato – SANNIG, *Collectio...*, 313; Oratio contra omnes, tum Maleficiorum, tum Daemonum, incursum – részlet: uo., 211; Benedictio S. Antonii de Padua – részlet: uo., 204; Ad cognoscendum si aliquis vexetur a Spiritibus immundis – részlet: uo., 207.

83 Lásd: 52. és 53. jegyzet.

84 Szenté Katalin fordítása. Hozzáférés: 2021.03.12, <http://mek.niif.hu/04600/04626/html/legenda0093.html>. „Cum ad civitatem Aretii devenisset et ibi bellum intestinum commotum fuisset, vidit vir Dei de burgo super terram illam daemones exsullantes vocansque socium suum nomine Silvestrum dixit ei: vade ad portam civitatis et daemonibus, ut civitatem exeant, ex parte Dei omnipotentis praecepe. Qui festinans ante portam valenter clamavit: ex parte Dei et jussu patris nostri Francisci discedite, daemones universi, sicque omnes cives post modicum ad concordiam redierunt.” Jacobi a VORAGINE *Legenda Aurea* [...], recens. Th. GRAESSE (Vratislavia: 1890³), 666. Vö. még németül, *Die Legenda aurea des Jacobus de Voragine*, Aus dem Lateinischen übersetzt von Richard BENZ (Heidelberg: L. Schneider, 1979⁹), 770.

A kép felirata utalás Szilveszter testvér szavaira („ex parte Dei et jussu patris nostri Francisci discedite, daemones universi”), melyek az ábrázolás nélkül nem vagy nehezen lennének azonosíthatók. A kisméretű, valószínűleg 18. századi rézmetszet egyrészt felidézi Giotto *Szent Ferenc kiűzi az ördögöket Arezzo városából* című képének szerkezetét, másrészt kibővíti azt a *Legenda aurea* már idézett részletének folytatásával, megmagyarázva a képen Szent Ferenc szájából „előtörő” kereszt motívumát:

A fent említett Szilveszter pedig, aki akkor még világi pap volt, álmában egy aranykeresztet látott Ferenc szájából előjönni, amelynek csúcsa az égig ért, kiterjesztett karjai pedig a világ mindkét felét körülölelték. A látomás szíven ütötte a papot, s azon nyomban otthagya a világot, és Isten emberének tökéletes követője lett.⁸⁵

Az ördögűző Assissi Szent Ferenc mintájára készült az ördögűző Pádai Szent Antal-cédula („H. Antoni von Padua erhalte uns in der Reinigkeit” / tisztaságban tarts meg minket fohász-felirattal),⁸⁶ és Boldog Eugubioi [gubbioi] Benevenutus-kép (felirata: Der seelige Benevenutus von Eugubio, Franciscaner, Patron vor das hinfahlet). Benevenutus harmadrendi ferences volt, többek között az epilepsziában szenvedők patrónusa.⁸⁷

A *Hortai Boldog Salvator*⁸⁸ áldását tartalmazó cédulát (8. kép) a 17–18. században gyakori láz-betegségek⁸⁹ gyógyítására használták. Szövege a következő:

Benedictio Beati Salvatoris de Horta Ordinis Sancti Franciscani Reformatorum Potentia Dei Patris † Sapientia Dei Fili † Virtus Spiritus Sancti † liberet te ab Omni febre tertiana, quartana, et continuum Beato Salvatore orante pro te Famulo suo vel Famula sua † Dominus te N benedicat † ab infirmitate et ab omni malo te semper defendat Amen †

85 Szenté Katalin fordítása. Hozzáférés: 2021.03.12, <http://mek.niif.hu/04600/04626/html/legenda0093.html>. „Praedictus autem Silvester dum adhuc sacerdos secularis esset, vidit in somnis crucem auream de ore Francisci prodeuntem, cujus summitas coelos langebat, cujus brachia protensa latus utramque mundi partem amplexando cingebant”. VORAGINE, *Legenda Aurea...*, 666. Vö. még németül, BENZ, *Die Legenda aurea...*, 770.

86 Utalással Szent Antal novénájának részletére: „7. Ich grüsse dich O heiliger Antoni/ de edle Lilgen-Blum der Reinigkeit [...]”. *Novena S. Antonii de Padua, Das ist: Kurtzer Bericht von der Andacht [...] zu der Ehr des H. Antonii neun Dingstag [!] Beichten [...]*, Nach dem Hannoverischen Exemplar (Gedrucket Helmstädt: H. D. Müller, 1675), 13.

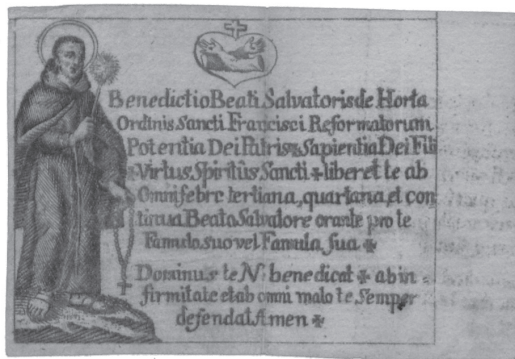
87 Katona volt, majd betegápoló harmadrendi ferences lett; csodái: feltámasztott két halottat, meggyógyított négy epilepsziást, két leprást, két ördögtől megszállottat, három vakot, három süketet és egy némát. Vö. Gandolphus BLANIK, *Thesaurus Franciscanus [...]*, 4 tom. (Znoymae: A. J. Preyss, 1773), 2: die 27 junij.

88 Hortai Boldog Salvator (1520–1567) barcelonai ferences laikus testvér XI. Pius pápa avatta szentté 1938. április 17-én.

89 Vö. Tüskés Gábor, *Búcsújárás a barokk kori Magyarországon a mirákulumirodalom tükrében* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1993), 229–231.

Az előírás szerint ezt a cédulára írt szöveget mielőtt nyakba akasztotta a tulajdonosa, meg kellett áldatni, hogy hatásos legyen.⁹⁰

Az Ágota-cédulákat a kora újkorban mindenekelőtt tűzkár elhárítására használták, miután apró cédulákra kézzel felírták vagy rányomták a „Mentem Sanctam Sponsantaneam Honorem Deo et Patriae Liberationem” (Szent és kész elmét, az Istennek tiszteletet és a hazának/ szülőföldnek szabadulást) szöveget,⁹¹ mely a legenda szerint a szent sírjára

8. kép

angyalok által elhelyezett márványtábla felirata volt.⁹² Az Ágota-cédulákat a 12. századtól vihar ellen (Wettersegen) és gyermekszülés szerencsés elősegítésére használták, rövidített formában is.⁹³ Egykori feljegyzés szerint szülés elősegítésére: „hec verba scribe in pergameno vel in folio porri et pone super pectus eius: m.s.sp.h.d.et patrie lib. et fac per domum portari, ut intus non manea”. A szöveg rövidítése („M.S.S.H.D.E.P.L”) szerepel különféle célokat szolgáló, mozaik-képekből és -szövegekből összeállított 17–18. századi házi áldásokon is.⁹⁴

A *Háromkirály-cédulák* az Ágota-cédulákhoz hasonlóan közkedveltek voltak. Magyar feliratos változatuk azonban mindmáig nem került elő. Vízkeresztkor a cédulákon kívül aranyat, tömjént és mirhát áldott meg a katolikus egyház, elsősorban rontás

90 „Si haec benedictio schedae inscribatur, antequam collo appendatur, scheda benedicitur, et conjuratur ut supra in benedictione 30. Capitis secundi.” Gelasius DI CILIA, *Locupletissimus...*, 367; „Benedictio B. Salvatoris ab Horta Franciscani contra febres”. SANNIG, *Rituale*, 212–213; SANNIG, *Collectio...*, 275–276. „Nota, si haec benedictio schedae inscribatur de super Scheda, antequam collo appendatur, benedicitur, et conjuratur sequenti modo.” Bernardus SANNIG, *Collectio, sive apparatus absolutionum, benedictionum, conjurationum [...]* (Venetia: Typ. Remondiniana, 1756), 178. Ehhez hasonlóan készült földrengés elleni cédula Solano Szent Ferenchez (felirata: „J. † N. † R. † J. Christus Sey † mit uns. Heil. Francisce Solane Bitte für uns Beschütze uns von dem Gewalt des Erdbeben Im Namen JESU Christe von Nazareth, Amen Heiliger Gott, Heiliger Starker Gott, Heiliger unsterblicher Gott erbarme dich unser.”).

91 *Cumulus selectorum Benedictionum [...]* collectus a P. P. MAXIMINO A S. LUDMILLA Carmel., Kézirat, ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, 72.

92 BÁRTH, *Benedikció...*, 102–108; S. LACKOVITS, „Egy breverl...”, 161–164; Tűzkár elleni cédula Szent Ágotához (felirata: „S. Agatha Virgo et M. Verleyhe uns O Gott! Ein Heiliges Anfrichtiges Hertz zu Dir! und bewahre uns von aller feuers-gefahr. bitt für uns O H. Agatha. Amen.”) Magyarországi használatból képpel közölve: KNAPP Éva, *Andocs* (Zebegény: Borda Antikvárium, 2020), 24. Vö. még Gelasius DI CILIA, *Locupletissimus...*, 52–53. A megáldott cédulákat általában az ajtók szemöldökfájára (felső küszöbre) erősítették és tűzvész esetén annak megfékezésére a tűzbe dobták: „Hae schedulae super liminaria affingatur, et tempore incendii alligatae lapidi bona fide in ignem projiciantur”. Gelasius DI CILIA, *Locupletissimus...*, 54.

93 FRANZ, *Die kirchlichen Benediktionen...*, 2:95, 100, 103, 199. A forráscsoport középkortól követhető változásának rétegeire Báর্থ nem tért ki. BÁRTH, *Benedikció...*

94 JACOBY, „Die Teufelspeitsche”, 96–97.

elhárítása érdekében.⁹⁵ A cédulák egy részére mindössze a „C † M † B” betűkombináció került, melynek feloldása – a három király nevén kívül – a „Christus mansionem benedicat” áldásformula. Egy magántulajdonban lévő breverl „heiliger dreij König Zedel”-én a következő, tulajdonosát és javait óvó-védő fohász-szöveg olvasható:

H.H. Dreifaltigkeit † seij ober mir. Je†su S Ma†ria Jo†seph vor mir. Ca†spar Mel†chier
Balt†hauser hunter mir diese bewahren mich mein haus und alles was ich hab. C†M†B†
bittet für mich durch Jesum Christum amen.⁹⁶

A jó halált remélők mellett az úton járók is bíztak e cédulák bajelhárító erejében. Ismert egy Ágota-cédulával kombinált változatuk is a következő felirattal: „H 3 Könige Caspar, Melchior, Balthasar bitt für uns jetzt und im Tod. Dieser an die Haipter berirte Zetel ist gut auf Reisen”.⁹⁷ Egy magyarországi használatú breverlben latin feliratú Ágota-cédulát állítottak párba német feliratú Háromkirályok-cédulával, melynek gonosz és betegség ellen is védő könyörgése a következő:

O! Ihr H. Drey Könige / Caspar, Melchior, Balthasar, / Bittet für uns jetzt und in der /
Stund unsers Tods. / Damit würc von allen Übel und / Unheil, bewahret werden.⁹⁸

Háromkirály-cédulákat epilepszia gyógyítására is használtak a 18. század első felében, amint azt Jonas Moman (1722–1796) megörökítette *De superstitionibus hodiernis* című disszertációjában, merítve a svéd katolikusok gyakorlatából. Feliratuk a következő: „Caspar fert myrrham, thus Melchior, Balthasar aurum / Haec tria qui secum portabit regum / solvitur a morbo Christi pietate caduco”.⁹⁹ Eltérő szöveggel használtak egy má-

95 Gelasius DI CILIA, *Locupletissimus...*, 46.

96 Borda Lajos magángyűjteménye. Ugyanezzel a szöveggel ismert egy másik, szintén breverlben megőrzött, alig olvasható példány a homokkomáromi búcsújárárhelyről. Közölve Tüskés Gábor és KNAPP Éva, „Egy dunántúli búcsújárárhely a XVIII. században”, *Ethnographia* 93, 2. sz. (1982): 269–291, 271–273.

97 Budapesti Piarista Múzeum, leltári szám: 2019.430.1.P. Hasonló feliratos Dreikönigszettel került elő a váci domonkos kriptából. A katolikus egyház által megszentelt cédulák adhattak ösztönzést az úgynevezett „Passaui varázs” („Passauer Kunst”)-ként ismert nevezetes visszaéléshez, amit harcba induló katonák számára készítettek a 17. század első felében. Ezt a harctéri halál ellen hatásosnak mondott álamulettet egy meggazdagodni vágyó, szélhámos passaui hóhér, Kaspar Neidhart készítette, aki tömegesen adta el ezeket a harmincéves háborúba vonuló csapatok katonáinak. Feliratát és történetét közli: Friedrich Christian Benedix AVÉ-LALLEMANT, *Das Deutsche Gaunerthum [...]*, Dritter Theil (Leipzig: Brockhaus, 1862), 153–155. A „Passauer Kunst”-ról készült novellát lásd: August BECHTOLD, *Teufelsspuck und Liebespuck* (Nürnberg: G. Winter, 1832), 109–155.

98 Budapesti Piarista Múzeum, leltári szám: 2020.129.1.P.

99 Jonas MOMAN, *De superstitionibus hodiernis [...]* (Upsalia: 1750), 60. Lásd még: FRANZ, *Die kirchlichen Benediktionen...*, 2:505. Moman e munkájában több betegség ellen használt szöveget közölt, így például a vérfolyás ellenszere az egyik verses mágikus szöveg: „sanguis mane in te, sicut fecit Christus in se; / sanguis mane in tua vena, sicut Christus in sua poena, / sanguis mane fixus, sicut Christus quando fuit crucifixus”; ugyanő egy másik vérzés elleni szöveget is közölt: „† in sanguine Adae orta et mors: † in sanguine Christi redempta est mors: † in eodem sanguine praecipio tibi, †

sik Háromkirályokat említő cédulát veszett kutya marása ellen, ennek részben varázsigé jellegű textusa a következő:

o rex gloriae Jesu Christe, veni cum pace in nomine Patris † max in nomine Filii † max in nomine Spiritus Sancti † prax Caspar, Melchior Balthasar † prax † max † Deus ymax †.¹⁰⁰

A szentekhez köthető segítő szövegeket tartalmazó, a katolikus egyház által megálldott különféle cédulák használata szinte teljesen lefedte az emberi életet és annak környezetét,¹⁰¹ mivel nemcsak az emberi szükséghelyzetekre készültek, hanem például termények megóvására és állatbetegségek ellen is. Utóbbira példa a „schedula sub nominibus SS. Pirmini et Wendelini, contra morbos animalium: praesertim contra adustiones vulgo Brand”. A cédulára a két állatpatrónushoz forduló ráolvasásszerű fohász, supplicatio (könyörgés) latin szövegét írták („Per intercessionem SS. Pirmini et Wendelini liberet et praeservet te (vos) Dominus a malo adustionis etc. in nomine Patris † etc.”). A leírás szerint a cédulát használat előtt megáldottak, szentelt vízzel meghintettek, majd megettettek az állattal.¹⁰²

A *Szent Anasztáz perzsa mártír levágott fejét ábrázoló és a hozzá tartozó szövege(ke)t tartalmazó cédulát* breverlben és önállóan egyaránt kedveltek. Anasztázt (II. Chozroész perzsa király idejében élt, és 628-ban szenvedett mártírhalált) szentként és gyógyítóként tisztelték, akinek a fejfájás, a megszállottság, a rögeszmék és az ijedelmek következtében létrejövő bajok gyógyítását, valamint a gonosz szellemek távoltartását tulajdonították. Hozzá intézett fohász jellegű szöveget nem találtam, ami nem lehet véletlen. Egy 1751-ben megjelent munka szerint ugyanis maguk az Anasztáz-ábrázolások hordozták a gyógyító, bajelhárító erőt:

sanguis, ut fluxum tuum cohibeas” (58–59). Jonas Momanról lásd: Bernd ROLING, *Odins Imperium [...]* (Leiden–Boston: Brill, 2020), 943–944.

100 MOMAN, *De superstitionibus...*, 60.

101 Példaként közlöm az 1726-ban XIII. Benedek pápa által szentté avatott Solano Szent Ferenchez földrengés távoltartásáért készített, magyarországi használatból ismert rézmetszetes cédula bajelhárító feliratát, végén utalással a Triságion bizánci liturgikus énekekre, melynek története szorosan kapcsolódik a Konstantinápoly környéki 5. századi földrengések megszűnéséhez: „J. † N. † R. † J. Christus Sey † mit uns. Heil. Francisce Solane Bitte für uns Beschütze uns von dem Gewalt des Erdbeben Im Namen JESU Christe von Nazareth, Amen Heiliger Gott, Heiliger Starker Gott, Heiliger unsterblicher Gott erbarme dich unser.” Vö. KNAPP Éva, „Ismeretlen nagyszombati és pozsonyi nyomtatványok a XVII–XVIII. századból” in KNAPP Éva, *Librum evolvo: Eszme- és könyvtörténeti tanulmányok a XVI–XX. századból*, 197–213 (Budapest: Reciti Kiadó, 2017), 208–209. Földrengés elleni védekezést szolgált az az ábrázolás is, amelyen egy caravaca kereszt szárain helyezték el a Triságion szövegét. A kereszt két oldalán álló Néri Szent Fülöp és Szent Emid közös felirata fohász a két szenthez a földrengés elhárításáért: „Durch die fürbitt des H. Bisch. u. M. Emijdy / u. H. Vat. Philippi Nery behüte uns O Heilig- / ste Dreyfaltigkeit vor dem erschrockl. Ubel der / Erdbebens.” SZILÁRDFY, *A magánáhitat...*, 1:195.

102 Gelasius DI CILIA, *Locupletissimus...*, 319–320.

Die Bildnussen darvon seynd von solcher Krafft, und Würckung, daß in dero Anschauung die böse Geister vertriben, und Kranckheiten darmit geheylet werden, wie solches dei[!] Acta deß anderen Nicoenischen Concilii bezeugen. Ex Metaphraste.¹⁰³

Az Anasztáz-képek és -érmek liturgikus megáldása „contra malos spiritus et morbos” megtalálható a bendecionalékban, melyek szövege szerint az ábrázolás birtokosa azonnali gyógyulást remélhet („pristinae sanitati restituuntur”) a szent közbenjárására.¹⁰⁴ A megszentelt nyomatokon a feliratok tájékoztató jellegűek,¹⁰⁵ így például egy, az augsburgi Martin Engelbrecht (1684–1756) által szignált lapon: „Effigies S. Anastasy Mart. Ord. Carm. cujus aspectu fugari Daemones, morbosque curam acta. duo Concilij testantur”,¹⁰⁶ vagy a Friedrich Nicolai által közölt, éles kritikával illetett rézmetszet: „Ven Caput S Anastasy MO. Car: / Durch anschauung dises haubts, / Kranckheit und g[e]spenter weichen, / nicht brauchss den gantzen Leib: / weils Haubt würckt wunder zeichen.”¹⁰⁷ Hasonló szövegek találhatók rövidített formában az Anasztáz-medálokon is.¹⁰⁸

Az Ágota- és Háromkirályok-cédulák kontaminálódásához hasonlóan gyakori volt Szent Anasztáz és Szent Anasztázia mártírok közös ábrázolása közös felirattal, például breverlbre szerkesztve: „S. Anastasius S. Anastasia M M Ter[r]or Daemonu[m] et Specterorum.”¹⁰⁹

Pestisűző kép–szöveg együttesek

Szűz Mária (Havi Boldogasszony, Szoptató Madonna, Segítő Boldogasszony) és a szentek (Rozália, Sebestyén, Rókus) pestistől védő ábrázolásairól, azok ikonográfiájáról Szilárdfy Zoltán értekezett,¹¹⁰ utalva azokra a szövegekre is, melyeket hatásosnak vél-

103 MAXIMILANUS A S. JOSEPH, *Geistliches Blumen-Büschlein [...]* (München: Fr. J. Thuille, 1751), 236.

104 Lásd: Gelasius di CILIA, *Locupletissimus...*, 102–105, idézett rész: 105.

105 Összehajtogatott breverl külsejére ragasztott képen: „S. Anastasii Martyr” Budapesti Piarista Múzeum, leltári szám: 2020.129.1.P. Önálló, magántulajdonban őrzött képen: „S. Anastasi Martyrer, bitt für uns”. További változatok, SZILÁRDFY, *A magánáhitat...*, 3:nr. 453, nr. 464.

106 Budapesti Piarista Múzeum, leltári szám: 2020.64.1.P. A felirat azért nevezi meg Anasztázt karmelita mártírként, mert keresztény vallásra térve a karmelita rend „öseként” tisztelt Illés próféta mintája nyomán élt. A „duo Concilij testantur” kitétel a második Nikaiai Zsinatra (787. szeptember 24–október 23) vonatkozik, ahol a képrombolás ellen a képtisztelet megerősítésére 22 kánont fogadtak el, s ezt Anasztáz ábrázolására is vonatkoztatták.

107 NICOLAI, *Beschreibung...*, 17, 46.

108 Például, előlapon: „Im[ago] S[anctus] Anastasi[i] Mon[achi] et Mart[iris]”; hátoldalán: „Imago S[ancti] Anastasi[i] Mon[achi] et Mart[iris] cuius aspec[tus] fugari daemon[es] morbosque repelli Acta 2 Concili[i] Nic[ea]e testantur Romae”. Róma ereklyéjének őrzési helyeként került a medálra.

109 Budapesti Piarista Múzeum, leltári szám: 2020.131.1.P. Szent Anasztázia 3. századi ókeresztény mártír, Nikeában szenvedett vértanúságot, betegápolói és gyógyszerkészítői tevékenységéről ismert.

110 SZILÁRDFY, „Kegyképtípusok...”, 207–236.

tek a pestis távoltartására. Ilyen mindenekelőtt a *Regina Coeli* antifóna,¹¹¹ melyet János fürstenfeldi ciszterci szerzetes pestis idején hathatós erejű imádságként jegyzett fel 1510-ben Szegeden.¹¹²

A legelterjedtebbnek tekinthető pestis elleni antifóna („O gloriosa Virginum, / sublimis inter sidera”) a Venantius Fortunatusnak tulajdonított *Quem terra, pontus sidera* kezdetű himnusz átalakított szövege, mely magyarul az 1514–1519 között készült *Cornides-kódex*ben is olvasható.¹¹³ Ez a verses könyörgés a *Stella caeli extirpavit* kezdetű latin cantio, melynek későbbi szövegváltozatait – szintén pestis elleni ének-ként – a *Canthus Catholici* (1651) latinul,¹¹⁴ Kájoni János *Cantionale catholicum* (1719) pedig latinul és magyarul közölte.¹¹⁵ Variánsa megtalálható például Baranyi Pál *Lelki paradicsom* című munkájában *Dög-halál ellen való hasznos és foganatos orvosság* megjegyzéssel.¹¹⁶

A *Stella caeli* szövegéhez idővel képet illesztettek, mégpedig a csillagba foglalt Szűz Mária képét, mely a pestis ellen védő amuletteken, így a breverlek többségén és más ábrázolásokon pestistől védő szentek társaságában található meg a 18. században. 1708-ban például a jezsuiták által a pestis távoltartásáért tartott budai körmeneten a csillagba foglalt szoptató Szűz Mária képét hordozták.¹¹⁷ Az 1715-ben pestis fogadalom teljesítése révén felszentelt kassai Rozália-kápolna csillagba foglalt szoptató Szűz Máriát ábrázoló oltárképén a *Stella caeli* antifóna első versszakát festették a csillag ágaira. Ezen a képen Szűz Mária mellett Szent Sebestyén és Rókus alakja volt látható. Az oltárképet a 18. század egy későbbi időpontjában újabbra cserélték, a csillagba foglalt Szűz Mária-kép mellé Sebestyén, Rókus és Rozália fa szobrai helyezték, a *Stella caeli* első két sora az oltárra illesztett feliraton olvasható.¹¹⁸

111 Regina caeli, laetare, alleluia: / Quia quem meruisti portare, alleluia, / Resurrexit, sicut dixit, alleluia, / Ora pro nobis Deum, alleluia.

112 BÁLINT Sándor, *Szeged reneszánsz kori műveltsége*, Humanizmus és reformáció 5 (Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet, 1975), 125.

113 „Ő dicsőséges szent asszony. Csillagok felett magasztaltott.” kezdettel. Lásd: *Cornides-kódex*, hozzáférés: 2021.05.26, <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/10540>.

114 SZÖLÖSY Benedek, *Cantus catholici* (Lőcse: 1651), 126.

115 „Az Egeknek szép Csillaga, mely az Úr Jézust szoptatta, / A dög-halált kígyomlálta, kit Ádám atyánk béhoza. / Azon Csillag Oltalmazzon, dög-halál nekünk ne ártson, / Az Úr Jesus-t kérje azon, jó egészségben megtartson.” KÁJONI János, *Cantionale catholicum* (Csík: 1676), 384; KÁJONI János, *Cantionale catholicum* (Csík: 1719), 311–312.

116 1. kiadás: h.n. [Gyulafehérvár]: 1700, Aaaaa,a; 2. kiadás: Nagyszombat: 1710, 4–5.

117 Vö. „imago pulchra B. M. Virg. infantem suum lactantis”. SCHOEN Arnold, *A budai Szent Anna-templom* (Budapest: Székesfőváros Közönsége, 1930), 14, 234.

118 Az 1715-ben felszentelt kassai oltárkép egy másolatát helyezték el az időközben lebontott székesfehérvári felsővárosi ferences templomban, valószínűleg a 18. század eleji pestis idején. Az adatot „Canonica Visitatio 1818, Székesfehérvár-Felsőváros” hivatkozza: SZILÁRDFY, „Kegyképtípusok...”, 219, 42. jegyzet.

A pestistől védő cédulákon többnyire az úgynevezett Caravaca-kereszt¹¹⁹ elhelyezett Zakariás-áldás¹²⁰ kezdőbetűi láthatók, melyek fölé,¹²¹ (9. kép) vagy a kettős kereszt szárainak egymást metsző középrészére¹²² (10. kép) rendszerint egy szoptató Mária ábrázolás került *Stella caeli*-részlettel. A kompozíció esetenként kiegészült három pestispatrónus, Sebestyén, Rókus és Rozália képével.¹²³ Breverlekben¹²⁴ gyakran maradtak fenn ilyen kis képek; önálló cédulaként azonban ritkák, mivel pestis vagy más betegség elleni védő hatást tulajdonítottak ezeknek, s lenyelték.¹²⁵

A pestis ellen hatásosnak vélt ábrázolásokon a Caravaca-kereszt a Zakariás-áldás betűivel esetenként kontaminálódott a kereszt köriratában elhelyezett *Triságion* latin szövegével („Sanctus Deus. Sanctus fortis Deus. Sanctus immortalis Deus”).

9. kép

119 A Caravaca-kereszt kettős kereszt, melynek a felső vízszintes szára rövidebb, mint az alsó, nevét a spanyol Caravaca de la Cruz városról kapta. A legenda szerint 1231-ben Don Gínes Pérez Chirinos de Cuenca keresztény pap Murcia mórok lakta királyságába utazott missziós céllal. Elfogták, Abu Zeyt (Zayd abu Zayd) mór király elé vitték, aki kikérdezte a keresztény hitről. A király elrendelte, hogy mutasson be egy szentmisét. A szükséges felszerelést Cuenca városából szerezték be, de elfeledtek az oltárkeresztről. Amikor ezt mise közben észrevette a pap, elhallgatott, majd a király kérdésére elmondta, hogy hiányzik az oltárról a kereszt. Ekkor két angyal jelent meg és egy keresztet helyeztek az oltárra, melyben Krisztus keresztjének egy darabkája volt belefoglalva. A mór király keresztény hitre tért, a várost pedig átnevezték Caravaca de la Cruzra.

120 A keresztén elhelyezett Zakariás-áldás kezdőbetűi és a közéjük illesztett kis kereszt pestistől védő eredetéről – többek között – Sannig tudósít. Eszerint amikor 1546-ban Tridentben pestisjárvány volt, a tridenti zsinat atyái elhatározták, hogy körmenetben hordozzák a keresztre írt jeruzsálemi Szent Zakariás püspök nevéhez kötődő áldás kezdőbetűit a pestis megfékezésének reményében. Erre a célra az áldásnak a spanyol Frayles monostorában őrzött, Zakariás püspöktől pergamenre írt eredetijét másolták át. SANNIG, *Collectio...*, 271–272 (Remedium contra pestem).

121 TüskÉS és KNAPP, „Egy dunántúli...”, 271–273.

122 18. századi breverl részlete. Borda Lajos magángyűjteményében.

123 További képi változatait lásd: SZILÁRDFY, *A magánáhitat...*, 1:nr. 196, 197, 198.

124 Lásd még például Budapesten, a Piarista Múzeum több breverljében, leltári szám 2020.131.1.P; 2020.128.1.P.

125 A gyógyulás reményében használt nyelécédulákon (Esszettel, Schluckzettel) különféle ábrázolások láthatók, általában felirat nélkül vagy a képet megnevező felirattal. Magyarországon kevés „evő”-cédula maradt fenn, ilyen például a Maria Steinbach-i kegyszobrot ábrázoló, magángyűjteményben fennmaradt metszet, mely 1723, a helyi búcsújárás kezdete után, valamikor a 18. században készült.

10. kép

Az így létrejött ábrázolást a *Triszágion* írásszalagba foglalt záró fohásza – „miserere nobis” – egészítette ki.¹²⁶

Mivel a fennmaradt pestiscédulák feliratai latin és német nyelvűek, kivételes jelentőségű az az Iványi Béla által a Batthyány-levéltárból közölt 17. századi, elsősorban pestis ellen hatásosnak tartott magyar nyelvű szövegeket tartalmazó, folio alakú egylevel nyomtatvány,¹²⁷ melyen a Caravaca-kereszt mellett Szent Sebestyén és Rókus áll.¹²⁸ A két szent mellett felülről lefelé a „†Szent Rochus † Könyörögy érettünk†” és a „†Szent Sebestény † Könyörögy érettünk†” felirat olvasható.¹²⁹ A szentek képe alá a következő imádságok kerültek:

Sz. Rochus Confessorhoz. Ó Szentséges nemes vérből Született Rochus, a ki szüleidnek halála után á te jovaidot szegények köziben osztogattad, és szarándok mógyára Romában mentél, és ott személyyed szerént az dögleletes betegségben-lévő személyeknek hiven szolgáltál, és az üdvösséges JESUS Névnek segítségre hívásával az SZ. kereszt jele által

¹²⁶ SZILÁRDFY, *A magánáhitat...*, 1:nr.194.

¹²⁷ Erre utal a Rókuhoz szóló imádságban például a „az pestisj dögleletességtől meg-szabadítottal, és magad az Angyal által azon iszonyú betegségtől meghgyógyétottattál” részlet és Sebestyén imádságban a „az szörnyűséges pestisi betegséget irgalmássan az Emberektől el-fordítod” kitétel.

¹²⁸ IVÁNYI Béla, „Adatok a népi gyógyászat történetéhez”, *Ethnographia* 60 (1949): 284–285.

¹²⁹ Szövegközlés Iványi Béla nyomán.

sok Nemzetségeket, az pestisj dögleletességtől meg-szabadítottal, és magad az Angyal által azon iszonyú betegségtől meghgyógyétottattál: Kérünk téged, nyerd meg nekünk Istentől ő Sz. Fölségétől, hog' ő-minket ettől az iszonyú rettenetességtől, és minden testi és lelky gonosztul irgalmássan meg-őrizzen, és az hertelen, véletlen, és örökkénvaló haláltól kegyeimessen meg-mencsen. Amen. NB. A ki ezen Imádságot magával hordozza és minden nap el-mondgya, az hertelen haláltul meg-mentetik.¹³⁰

Szent Sebesténjről-való Imádságh. Örök Mindenható Isten, á ki csudálatos, és hatalmas vagy minden Szenteidben, legfőképpen pedighá te Hiv szolgálban és Szent Mátyrodban Sebesténjben, az szörnyűséges pestisi betegséget irgalmássan az Emberektől el-fordétod: Kérjük á te Isteni Feölségedet, hogy az mi szivünknek buzgóságát ő hozzáia meghujétsad, és az ő erős könyörgését, a mi testünk és életünk meg-tartására foganatossá tegyed, és hogy te is minket, mind azokkal, kikért könyörgennyi szándékozunk, olyan szörnyűséges betegségektől, és minden lelki és testi gonosztul meg-szabadich, az igaz Hitben pedigh, és minden jóban meg-erősétennyi méltótassál: ezt kérjük tüled az mi Urunk JESUS Kristus te Szent Fiad által, ki az örökké-valóságban az Szent Lélekkel veled egyetemben egyenlő Isten, él, és uralkodik öröktől foghva örökih. Amen.

A Caravaca-kereszt tetején az INRI felirat, illetve a Zakariás-áldás némileg pontatlan betűi láthatók, lefelé a kereszt hosszában a „†Z†Z†S†B F R S”, a kettős kereszt felső szárában „D I A I H S†BI”, alsó szárában az „AB†ZMRA†HGF betűk.¹³¹ A Zakariás-áldás zoltárversekből és bibliai részletek parafrázisaiból kompilált latin szöveg, minden betűnek egy-egy mondat felel meg.¹³²

Házi áldások

A 17–18. században a házi áldásként szolgáló különféle egyoldalas nyomatok általában álló negyedrért formátumban készültek. Kép- és szöveganyagukat sajátos mozaikként szerkesztették össze, hogy minél sokrétűbb védelmet nyújtsanak. A képi nyelvet és a

130 A záradékhoz vö. ERDÉLYI Zsuzsanna, „Az archaikus népi imádságzáradékok történeti kérdései”, in *Boldogasszony ága: Tanulmányok a népi vallásosság köréből*, szerk. ERDÉLYI Zsuzsanna, 51–142 (Budapest: Szent István Társulat, 1991).

131 Szent Zakariás jeruzsálemi pátriárka vagy Zakariás pápa (741–742) által megszövegezett ördögűző formula, pestis ellen cédulára írták a 17–18. században. Az áldás rövidítése hét keresztből és tizennyolc kezdőbetűből áll.

132 Mivel a megáldott pestis-cédulákhoz aligha van közük, ezért nem térek ki a pestis imádságoskönyvekre és azok tartalmára. Egykorúan magyarországi nyomdahelyeken is több ilyen latin – például *Amuletum seu [...] preces contra pestem [...]* (Tyrnavia: Acad., 1739); *Amuletum seu sacrae et antiquae preces contra pestem* (Posonium: M. M. Royerin, 1767 körül) – és magyar nyelvű kötet – például *Lelki méreg ellen való orvosság [...]* ([Kassa]: 1739) – készült.

szövegutalásokat együtt kellett értelmezni; a szövegek jelentős része kizárólag kezdőbetűik révén jelent meg. Elolvasásukhoz külön ismeretekre volt szükség.¹³³

Házi áldásként szolgálhatott az a magyar nyelvű felirattal ellátott, nyomdai cifrákból szerkesztett, képi mellékletek nélkül megjelent Caravaca-kereszt a Zakariás-áldás rövidítésével, melyet a Magyar Nemzeti Múzeum Semmelweis Orvostörténeti Múzeuma őriz, s valószínűleg a 18. század második feléből származik.¹³⁴ Ennél összetettebb kompozíciót tükröz az a pestis ellen védő, 18. századi sokszorosított grafikai házi áldás, melynek elkészítését minden valószínűség szerint a landshuti orsolyiták lehajtott fejű Mária-kegyképeének Európa-szerte szétsugárzó kultusza ösztönözte. Ezen egy Caravaca-keresztbe szerkesztett Zakariás-áldás látható a landshuti Mária, a Szentháromság és különféle szentek ábrázolásaival, valamint a „Contra maleficia et Pe[stem], contra ignem et [tem]pest[at]em” felirattal.¹³⁵ Egy másik, az előbbinél későbbi, „Das Glückselige Haus Creutz” feliratú színezett lapon a Caravaca-kereszt fölött Krisztus öt sebe, középpontban a landshuti kegykép másolata, a kereszten kívül nyolc medálban szentek (Sebestyén, Rókus, Loyolai Ignác, Xavéri Ferenc, Assissi Ferenc, Páduai Antal, Háromkirályok, Ágota) képei.¹³⁶

A landshuti kultusz egyik legjelentősebb filiációja, a bécsi karmelitáknál őrzött Lehajtott fejű Mária kegykép és a Prágai Gyermek Jézus kegyszobor ábrázolásai körül elhelyezett szövegek és rövidítések szolgáltak alapul a „Diß Bild mache an dein Haus Port. Treib von uns das Unheil fort” feliratú, betegséget és bajt távol tartani ígérő házi áldásnak. A feliratokat¹³⁷ az evangéliumokból, búcsús és Háromkirály-járás énekek soraiból,

133 Ezek egy része kívül esett az ilyen szövegekre vonatkozó egyházi tolerancia körén. Így például a tiltott könyvek listáján az újonnan betiltottak között szerepel: Stephanus COLETI, *Energumenos Dignoscendi Et Liberandi Tum Maleficia Quaelibet Dissolvendi Nec Non Benedictiones utiliter conficiendi super Aegros Compendiaria, & facillima ratio* (Verona: 1746) című munkája. *Index Librorum Prohibitorum [...] Benedicti XIV. Pontificis Maximi [...] (Roma: Ex Typ. Apostolicae, 1758)*, Indicis novissimi librorum prohibitorum appendix, 2. Itt említem meg, hogy a jozefinizmus idején igyekeztek szűkíteni a benedikciók körét. Klaus GOTTSCHALL, *Dokumente zum Wandel im religiösen Leben Wiens während des Josephinismus* (Wien: Institut für Volkskunde der Universität Wien, 1979), 85.

134 Felirata: „Exemplar Genuinum Crucis Jerosolymitanae, contra Pestem Constantinopoli, et Tridenti gestatae, et postibus Domorum praefixae. Szent Zakariás Jérsalemi Püspöktől régi írások-között fel-talált Szent Keresztnek valóságos jele, mellyet Constantzinápolyban, és Tridentom Vá[r]jossában mirígy-ellen a' Hívek magokkal hordoztak, és ajtókra szegeztek.” Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, lelt. sz. 85.323.1. Hasonlóan nyomdai cifrákból szerkesztett Caravaca-kereszt a Zakariás-áldás betűivel látható *Amuletum seu sacrae et antiquae preces contra pestem* (Posonium: M. M. Royerin, 1767 körül) című imádságoskönyv címlapján.

135 A szentek párban állnak a kereszt két oldalán: Assissi Ferenc – Páduai Antal; Rókus – Sebestyén; Nepomuki János – Flórián; Loyolai Ignác – Xavéri Ferenc; és alul középen Anasztázius feje. Hozzáférés: 2021.03.17, <https://www.ebay.de/itm/altres-BREVERL-PESTSEGEN-HAUSSEGEN-Caravacakreuz-Klosterarbeit-18-Jh-/353050116986>.

136 Via Libri, hozzáférés: 2021.03.17, <https://www.vialibri.net/years/books/97998020/1820-landshut-gnadenbild-haussegen-das-gluckselige-haus>.

137 „Und das Wort ist Fleisch worden und hat in uns gewohnet”. Joh./Jn 1,14; „Jesus Maria Joseph beschütz uns in der Noth.” „Und b[e]hüt vor gochen Todt.” Vö. párhuzamként: Hans HOCHENEGG, „Barocke Wallfahrtslieder aus Tirol”, *Veröffentlichungen des Tiroler Landesmuseums Ferdinandeum* 52 (1972): 181–203,

11. kép

más házi áldások visszatérő gondolataiból, ószövetségi utalásokból szerkesztették. Ezen a lapon további kiegészítő képi és szöveges elemek találhatók: Jézus és Mária Szíve, a Háromkirályok csillaga, a tau-kereszt változatai és a Háromkirályok nevének rövidítése (C † M † B).¹³⁸

A házi áldás egy további típusa a *Lorettói litánia* epitetonjainak képi ábrázolása, szöveg nélkül.¹³⁹ E típusnál gyakrabban maradtak fenn „Das Glückselige Haus Creutz” feliratú, elsősorban „Contra Maleficia, Contra Ignem Pestem et Tempestates” védelmet ígérő, Caravacakeresztre írt szövegutalásokból (elsősorban Assissi Szent Ferenc-, Zakariás-, Pádúai Szent Antal- és Szent Ágota-áldásokból), szentábrázolásokból és fohászokból („Kräftiges Gebeth und Segen”) szerkesztett házi áldások.¹⁴⁰

Magyarországi használatból elsősorban osztrák és délnémet területekről átszármazott példányok maradtak fenn, önálló lapként és breverlekbe hajtogatva. Az utóbbiakból két azonos szerkezetű példányt tudtam megvizsgálni. A korábbi példány felirata: „Contra Maleficia et Pestem. Contra Ignem et Tempestates / Daß Glickhselige Hauß Creutz”,¹⁴¹ a későbbi példány sérült, felirata („Contra Maleficia et Pestem. Contra Ignem et Tempestates”) hiányos.¹⁴² A korábbi, jobb állapotban maradt példány alapján érdemes részleteiben áttekinteni, milyen szövegekkel vélték biztosítani a ház védelmét, az ott lakók egészségét.¹⁴³ (11. kép)

185 („In Angst und Noth, auch in dem Todt, Jesus Maria Josef [...]”), 190 („behüt uns all vor Schaden”); „Selig ist der Leib der dich getragen hat / und die Brust die du gesogen hast”. Luc. 11,27; „O Mutter Gottes Jungfrau rein / Dieß Haus laß dir befohlen seyn / Vor gähen Tod und Seelen G[e]fahr / Vor zaubereyen uns bewahr.” Lásd további házi áldásokban is; „Beschütz uns durch dem Hilf und Gunst / Vor Pest Krieg Hunger FeuersBrunst / Auf daß deins Jesu und dein Ehr, / In diesem Haus sich stets vermehre.” Lásd a „három Dávidi roszsz” elhárításaért, vö. 1Krn 21,7–15; „Drey Heiligen Drey König Stern / Führe uns all zu Gott dem Herrn”, lásd Háromkirályjárás – Sternsinger – énekek variánsa.

138 A házi áldást közölte, SZILÁRDFY, *A magánáhitat...*, 3:nr. 453, nr. 448.

139 Lásd például: uo., nr. 453, nr. 449; *Rete Civica dell'Alto Adige*, hozzáférés: 2021.03.17, http://www.provincia.bz.it/katalog-kulturgueter/it/ricerca-dettaglio.asp?kks_prirref=10000006#accept-cookies.

140 *Aberglauben – Aberwissen Welt ohne Zufall*, hozzáférés: 2021.03.17, https://www.museum-joanneum.at/fileadmin/user_upload/Presse/Aktuelle_Projekte/Texttheft_Aberglauben.pdf.

141 Borda Lajos magángyűjteménye.

142 Budapest, Piarista Múzeum, leltári szám 2020.130.1.P

143 Lásd a 141. jegyzetet.

A Caravaca-kereszt fölött dicsfényben Jézus nevének rövidítése („IHS” – szent név), melynek két oldalán két részre osztva folyamatosan olvasható a pestistől védő következő szöveg: „In virtute huius signi Tau quo signati fuerunt viri[j] filij Israel in morbe Epidemia libera nos Deus noster Amen. Iesu fili Dei miserere mei Amen.” A szöveg alatt két antalkereszt-variáns (tau, védőjel) „erősíti” meg ezt a textust, emlékeztetbe idézve több bibliai helyet (Ezech/Ez 9, 4; Job/Jób 31, 35–36; Num/Szám 21, 6–9; Ex/Kiv 12, 22–24; Joh/Jn 3, 14–15).¹⁴⁴

A Caravaca-keresztben elhelyezett dupla betűsorok nem csupán a Zakariás-áldás szövegét rövidítik; helyes olvasatukat és a rövidítések feloldását Adolf Jacoby adta meg egy hasonló, Elzászban fennmaradt példány alapján úgy, hogy a számára rendelkezésre álló példány eltévesztett betűit javította.¹⁴⁵ Az olvasat fentről lefelé, balról jobbra halad, feloldásuk több, egymástól független latin szöveget eredményezett a következő módon:

BTDE/CTEOFST/EMTCVSA/TEDTP †

feloldása: B[enedicat] T[ibi] D[ominus] E[t] C[ustodiat] T[e] E[t] O[stendat] F[aciem]
S[uam] T[ibi] E[t] M[isereatur] T[ui], C[onvertat] V[ultum] S[uum] A[d] T[e] E[t] D[et]
T[ibi] P[acem] †.

Ez a szöveg a Bibliából származó ároni áldás (Num/Szám 6, 24–26), mely a *Fioretti* egyik története révén Szent Ferenc áldásaként (*Áldás Leó testvére*)¹⁴⁶ is ismert.

A „Z¹⁴⁷†/DIA†BIZ†¹⁴⁸S/AB†Z†HGF†B¹⁴⁹†¹⁵⁰RSA” betűsor a közismert Zakariás-áldás szövegét rövidíti.

E†DF/PAVLDT/IRDA

feloldása: E[cce] † [crucem] D[omini] F[ugite] P[artes] A[dversae] V[icit] L[eo] D[e]
T[ribu] J[uda] R[adix] D[avid] A[lleluja].

Ez a szöveg – amint erről korábban már szó esett – Páduai Szent Antal áldásaként (*Szent Antal brévéje*) ismert.

MS†S†/HD†E/PLIALPNAPA†

feloldása: M[entem] S[anciam] † S[pontaneam] † H[onorem] D[eo] † E[t] P[atriae]
L[iberationem] I[gnis] A L[aesura] P[rotege] N[os] A[gatha] P[ia] A[men]†.

144 A tau jelet önmagában is gyógyító erejűnek tartották például epilepszia esetén, szembetegségre pedig a „Thau Michael Sar[athiel] Abraxas” szöveggel. JACOBY, „Die Teufelspeitsche”, 86–91.

145 Uo., 91–94.

146 „Assisi Szent Ferenc virágoskertje, Fioretti”, in *Ferences világi rend*, hozzáférés: 2021.03.20, <http://www.fvr.hu/index.php/konyvtar/ferences-kiadvanyok/ferences-forrasok-konyvsorozat>. É. Megyeri András fordítása és az ő 40. jegyzete.

147 A hivatkozott példányon e betű helyére tévesen ’M’ került.

148 A hivatkozott példányról hiányzik.

149 A hivatkozott példányon ’P’.

150 A hivatkozott példányon a kereszt helyett ’E’.

A betűsor Szent Ágota áldásának rövidítése, amiről már szintén esett szó.

A két vízszintes keresztszár közötti TD/BV betűk a T[au] D[omini] B[enedicat] V[os] záró formulát rövidítik. A szövegek e megsokszorozása révén a Zakariás-áldáson kívül további négy, bajelhárító erővel felruházott áldásszöveget lehetett elhelyezni a Caravaca-keresztben a kívánt hatás fokozása érdekében.

A magyarországi használatból fennmaradt példányon a Caravaca-kereszt függőleges szárát metsző két vízszintes szár középpontjában a Jacoby által ismertetett példánytól eltérő ábrázolások láthatók. A felső, kisebb medálban egy Krisztus a keresztben ábrázolás körül az „INRI Verbum caro factum est et habitavit in nobis” felirat olvasható, mely egyaránt idézi a golgotai kereszt feliratát – melyet, mint arról korábban szó esett már, betegség ellen is használtak – és a János evangélium bajelhárításra is használt kezdetét (Joh/Jn 1, 14). Az alsó, nagyobb medálban egy szívből kinövő Caravaca-kereszt előterében a „kettős” szentháromság képe: függőlegesen a mennyei – Atya–Szentlélek–Fiú –, vízszintesen a földi szentháromság – Szűz Mária–Jézus–Szent József – ábrázolása, melyet a „Jesus Maria Ioseph Trina Trinitas” szöveg vesz körbe. Utóbbi felidézi a gregorián antifonát: „Gratias tibi Deus, / gratias tibi, vera una Trinitas, / una et trina Veritas, / trina et una Unitas”.¹⁵¹ Mindez a keresztben kívüli két tau-ábrázolás között elhelyezett Szent Joachim- és Szent Anna-képpel együtt minden földi család mintáját, a kibővített „szent családot” jelképezi.

A két keresztszár között János evangélista („S. Ioannes”) és Szent Benedek („S. Benedictus”) képe látható egy-egy medálban, akik a házi áldáson idézett szövegek egy részének szerzői. Nursiai Szent Benedekhez a második keresztszár alatti „Benedek-filér”, a katolikus egyház által érme formájában is megszentelt gonoszűző tárgy képe tartozik, rajta egy Szent Benedektől származtatott imádság¹⁵² kezdbetűivel. A további öt medálon pestis (Sebestyén, Rókus), tűzkár (Flórián), rontás és az ördög (Anasztáz, Lolyolai Ignác) ellen védő szentek képe és megnevezése látható.

Szembeötlő, hogy a felsorolt képi elemek többsége változatlan szöveggel önálló formában is ismert. Ez arra utal, hogy a valószínűleg egyházi ellenőrzéssel készült összeállítás egyházilag jóváhagyott szövegekből áll.

151 René-Jean HESBERT, *Corpus antiphonarium Officii*, nr. 2977; *The Gregorian Repertory*, hozzáférés: 2021.03.20, <https://gregorien.info/chant/id/3615/0/en>.

152 CSPB/CSSML/NDSMD – VRSNSMV/SMQLIVB = „Crux Sancti Patris Benedicti / Crux Sacra Sit Mihi Lux / Non Draco Sit Mihi Dux / Vade Retro Satana! / Nunquam Suade Mihi Vana / Sunt Mala Quae Libas / Ipse Venena Bibas” – azaz: Szent Benedek Atya Keresztje / A Szent Kereszt Legyen az Én Világosságom / Ne a sárkány legyen az én vezérem / Távozz Tőlem, Sátán! / soha ne kísérts hiábavaló dolgokkal / rossz, amivel kínálsz / Te Magad Idd Meg a Mérged.

Csak kivételes esetben ismerjük a gyógyító és bajelhárító nyomtatványok szerzőjét. Ilyen például az a schedula, melyet Pietro Casani (Petrus a Nativitate BMV, 1570–1647) piarista állított össze és használt gyógyításra. Halála után megtalálták nála ezt a „contra daemones et morbos” alkalmazott kompozíciót, s mint kipróbált „sacra verba” chartát a rendi előjáróság 1648-ban engedélyezte sokszorosítását az eredetivel megegyező formában. Ennek a kép-pé szerkesztett szövegegyüttesnek két, Casani két eltérő portréjával díszített 18. századi rézmetszetes ábrázolása ismert.¹⁵³ (12. kép)

A téglalap alakú kompozíció középpontjában Jézus dicsfényben ábrázolt nevének görög rövidítéséből származó, medálban elhelyezett monogramja áll, kibővítve a „Nazareni” abbreviációjával („IHS NRI” – Jesus Nazareni). A Szent Névtől minden égtáj felé azonos jel indul ki, mely a medálon kívüli a

„PX” (pax)-ra mutat, többek között felidézve az „In nomine Iesu Christi Nazareni: Surge, et ambula in pace” antifonát,¹⁵⁴ ugyanakkor krisztogramként (XP) olvasva – a VERBUM kifejezéshez hasonlóan – része lett egy összeolvasható röpmának is. A schedula négy sarkában utalás az angyalokra, balról jobbra „S. Michaël”, „S. Gabriel”, „S. Raphael” és az őrangyal, a „S Angelus Custos”. A fentről lefelé önállóan elhelyezett további nevek: Jahve nevének héber betűi „TRINITAS” körirattal; az Istenszülő (Maria Theotokos) görög betűs monogramja szokott módon két részre bontva; továbbá „S Joannes B[aptista]”, „S Joannes” [Evangelista], „S. Petrus”; „S. Paulus”; „S Joachim”, „S Anna”, „S. Joseph”. Csupa

12. kép

¹⁵³ Budapest, Piarista Múzeum lelt. sz. 2015.209.1.P; 2015.208.2.P – az utóbbi szignálása Rajhrad (Groß Raigern) bencés kolostorára utal, melynek közelében, Mikulov (Nikolsburg) piarista kolostorában Casani három évig (1638–1640) teológia tanár volt. Kifogástalan példánya ismert magángyűjteményekből is, ezek egyikét közlöm.

¹⁵⁴ René-Jean HESBERT, *Corpus antiphonarium Officii*, nr. 3260; *The Gregorian Repertory*, hozzáférés: 2021.03.20, <https://gregorien.info/chant/id/3615/0/en>.

vastag nagybetű emeli ki a négyszer ismétlődő „VERBUM”-ot (ige) szót, utalva a kinyilatkoztatásra; e szavak beilleszkednek egy evangéliumi idézetbe is.

E szerkezetet meghatározó elemek közé fentről lefelé, balról jobbra haladva önmagukban is hatékony dicsőítő szöveget, szövegrészeket helyeztek el, melyek a következők:

1) „Tibi laus tibi gloria tibi gratiarum actio in saecula sempiterna a beata”, melyhez hozzáolvasandó a következő sorból a „Trinitas”, mely így kiadja a *De Trinitate* ünnepi cantust.

2) „S[anctus]. Deus. S[anctus]. Fortis. S[anctus]. Immortalis Miserere nobis”, azaz a *Trisagion* Szentháromságot dicsőítő himnusz, a keleti liturgia állandó része, melynek története – mint arról már esett szó – bajelhárításhoz kötődik.

3) „In principio erat VERBUM Et Deus erat VERBUM”, mely több sorral később folytatódik „Et VERBUM erat apud Deum Et VERBUM caro factum est” a *János evangélium* prologusának (Joh/Jn 1, 1–18), más néven a *Logosz-himnusz*nak, egy önmagában is erővel felruházott evangéliumi résznek a kihagyásos idézése (Joh/Jn 1, 1; 14).

4) A következő sor a „vinXPcit” kombinációval kezdődik, és a medál körül folytatódik („Regnat XP XP Imperat XP Ab omni malo te defendat”). Krisztogramként feloldott rövidítéssel ez a „Christus vincit, Christus regnat, Christus imperat. Cristus ab omni malo te¹⁵⁵ defendat”, a győzedelmes egyház háromtagú (trikolon) röpmája, egyben a középkorban is használt áldásszöveg bajelhárító funkcióval.¹⁵⁶

5) A medálhoz viszonyítva a második sor az „Ecce Crucem Domini / Fugite partes adversae”-vel kezdődik, majd hozzá képest alulról a második sorban folytatódik: „Vicit leo de tribu Iuda / Radix David Alleluja”, azaz a már bemutatott *Páduai Szent Antal áldása* („brévéje”).

6. A „Crucem Sanctam subyt / Qui infernum confregit” felülről harmadik sort alulról a harmadik sor folytatja: „Accinctus est potentia / Surrexit die tertia Alleluja”, ami egy húsvéti gregorián antifóna.¹⁵⁷

7) Hasonló elhelyezésben olvasható a „Per signum Crucis / de inimicis nostris / libera nos / Deus noster”, a kereszt győzedelmét hirdető egyházi ének.¹⁵⁸

8) Az utolsó textus – „Maria quae Serpentis caput calcaneo contriui / Da mihi Virtute[m] contra hostes tuos” – egy olyan könyörgés, melynek első sora egyrészt a bibliára (Gen/Ter 3, 15), másrészt a Maria immaculata ünnep énekére utal („Felix es sacra Virgo Maria et omni laude dignissima quae serpentis caput virgineo pede contrivisti”). A második sor az *Ave Regina Caelorum* antifónához tartozó repensorium („Da mihi virtutem contra hostes tuos”).

155 A „te” a „plebem suam” szöveget helyettesíti.

156 Három, azonos témára vonatkozó szövegrész egybeillesztésével jött létre, retorikai célja a fokozás (gradatio). A Pray kódexben a következő formában olvasható magyarul: „Cri tus orzagol † Cri tus paranchol † Cri tus goz”.

157 René-Jean HESBERT, *Corpus antiphonarium Officii*, nr. 1951; *The Gregorian Repertory*, hozzáférés: 2021.03.20, <https://gregorien.info/chant/id/3615/0/en>.

158 René-Jean HESBERT, *Corpus antiphonarium Officii*, nr. 4264; *The Gregorian Repertory*, hozzáférés: 2021.03.20, <https://gregorien.info/chant/id/3615/0/en>. Vö. még Fil. 3, 18.

Casani gyógyító cédulájának története, rajta az összeszerkesztett, egyházilag „hiteles”-nek tekintett szövegekkel, máig folytatódik. A schedula gyógyító erejéről a szegedi 1738. évi pestist követően jegyzőkönyvet vettek fel,¹⁵⁹ s 1995-ben Casani boldoggá avatási perében ezt fogadták el a hiteles csoda dokumentumaként. A gyógyító erejű cédulák szerkesztése a 18. században viszonylag széles körben, nagyrészt egyházi felügyelet mellett zajlott. A század második felében a gyakorlat nem kerülhette el a felvilágosult kritika bírálatát.¹⁶⁰

Összegzés

A gyógyítás és a bajelhárítás itt bemutatott szövegeit és annak változatait a kora újkori Európa katolikus területein mindenütt, így Magyarországon is ismerték és használták. Előállításuk „többlépcsős folyamatként” írható le: egyházi személyek szerkesztették, jobbra névtelenül. Olyan, a katolikus egyház elvárásaihoz igazított, ellenőrzött szövegegyüttesek jöttek létre, melyek gyakran szentek legendáinak motívumaihoz vagy búcsújáróhelyeknek a korban csodatévőnek tartott kegytárgyaihoz kapcsolódtak.¹⁶¹ Egyházilag jóváhagyott, megáldott formájukban többnyire amulettként használták őket. A külön szertartás keretében¹⁶² megáldott, hivatalosan jóváhagyott, gyógyító erejűnek tartott nyomtatványok legalább kétféleképpen kerültek a használókhoz. 1) A megáldás után az egyházi év megfelelő napján kiosztották a jelenlévőknek. 2) A nagyobb tömegeket megmozgató egyházi központokban, elsősorban a kegyhelyeken megvásárolhatók, hazavihetők¹⁶³ voltak (például az exkluzív kivitelű, külön tokban árult rézmetszetes feliratos selyem frászsapkák az itáliai Lorettóban; Maria Taferl-breverlek¹⁶⁴). A baj- és betegségelhárító szövegekkel ellátott nyomtatványokat és tárgyakat egyházi környezetből származó szóbeli „tudósításokkal” egészítették ki.¹⁶⁵

159 Lédai Jeromos piarista 1738. november 23-án Szegeden a pestisben haldokló tizenhét éves Sárkány Istvánné Szócs Ilonát nem tudta meggyóntatni, ezért egy nála levő Casani-cédulát helyezett a szájára. A haldokló jobban lett, erre a piarista a cédulát áttette a mellére. Másnapra a fiatalasszony meggyógyult, saját lábán misére ment. E jegyzőkönyv alapján 1993-ban orvosok (!) vizsgálták meg a fenti történetet, s Casani boldoggá avatása során hiteles csodának elfogadva azt, II. János Pál pápa 1995. október 1-jén boldoggá avatta Pietro Casanit.

160 Így például egy német ferences szerzetes által szerkesztett úgynevezett Conception-Zettel történetét szövegével és használati módjával együtt a felvilágosult kritika őrizte meg. NICOLAI, *Beschreibung...*, 57–59.

161 A breverlek képeinek egyik, szinte állandó eleme egy-egy búcsújáróhely kegytárgy-ábrázolása.

162 Lásd a már hivatkozott benedictionale-kiadásokat.

163 A búcsújáróhelyeken forgalomba hozott megáldott, kegytárgyhoz érintett stb. gyógyító erejű ajándékok az adott kegyhely sajátosságait (kegytárgy képe, a hely gondozóira utaló részletek) hordozták.

164 Maria Taferl breverl közlését lásd: TÜSKÉS és KNAPP, „Egy dunántúli...”, 271–273. Egy ehhez hasonló, ugyancsak 18. századi Maria Taferl breverl őriz a Muzej krščanstva na Slovenskem, Stična, inv. nr. 510:STI; 0007836.

165 Ezek közé tartozott a megjegyzés, hogy nem követ el bűnt az a személy, aki nem hisz ezek erejében.

A szövegek forrásai – amint azt bemutattam – rendkívül változatosak: egyaránt felhasználták a katolikus egyház liturgiáját, a mise-, zsoltosma-, exorcizmus- és benedictio-szövegek részleteit, motívumait, bibliai verseket, epithetonokat, metaforákat. Műfaji szempontból az egyházi irodalom úgynevezett „kisműfajaihoz” tartoznak: különféle típusú imádságok, fohász, áldás, könyörgés éppúgy lehet a gyógyító és bajelhárító cédulákon, mint vers, ének vagy vegyes eredetű és műfajú szövegekből célzatosan kompilált mozaik.

Összegezve elmondható, hogy a gyógyítás és bajelhárítás Magyarországon használt szövegeit vizsgálva eddig még nem került elő arra vonatkozó adat, hogy ilyen cédulák készültek magyarországi nyomdahelyeken is. A sokszorosított charták jobbára német nyelvterületről származnak, használatuk azonban nálunk is széles körben elterjedt. Ezzel áll összefüggésben az a jelenség, hogy a szövegek többsége latin és német nyelvű. Másik jellegzetességük, hogy viszonylag ritkán kapcsolódnak hozzájuk varázsigékre emlékeztető kiegészítő részek.

A gyógyítás és bajelhárítás egyes közismert céduláiból idővel kontaminált változatok jöttek létre a bennük felfedezni vélt erő és hatás megsokszorozása érdekében. A 17. század közepéről új, „szerzői” névvel ellátott kompozíció (Pietro Casani) is ismert. Ezzel párhuzamosan megfigyelhető az a jelenség, hogy a házi áldásokon minél több közismert amulett-szöveget helyettesítettek kezdőbetűikkel.

A vizsgálat végén érdemes feltenni a kérdést, voltak-e a gyógyítással kapcsolatos egykorú nyomtatványtípusok között más, a bemutatott szövegekkel rokonítható, elsősorban a betegek hitére alapozott nyomtatványok? Ilyennek tűnnek fel például azok az impresszum nélküli, nehezen datálható egyleveles gyógyszerreklámok, melyek bizonyos anyagok vagy készítmények „csodás” hatását és erejét írták le. Ezek bemutatása azonban meghaladja e tanulmány kereteit.¹⁶⁶

166 A rozmaringolaj összetett gyógyhatását hangsúlyozza például az a Magyarországra került, magántulajdonban őrzött velencei nyomtatvány, mely az adott gyógyszerár története, hozzáférés 2021. 04. 06., <http://www.farmaciatestadoro.it/storia/> alapján 1603 után, de Velence Napóleon általi elfoglalása (1791) előtt készült: *Wunderbare Tugend Der Quint-Essenz, Balsam oder Oels von Rosmarin beschriben von dem [...] Joanne Baptista Zabata, [!] Romanischen Medico [...] Zu finden zu Venedig in der Apoteck bey dem Goldenen Kopf an der Brücke von Rialto*. A címben tekintélyként hivatkozott Giovanni Battista Zapata 1520 körül született római medicus, több orvosi nyomtatvány szerzője, melyekben a rozmaringolaj hatásáról is írt. (Vö. Giovanni Battista ZAPATA, *La maravigliosi secreti di medicina [...] (Roma: Tito e Paolo Diani, 1586); Giovanni Battista ZAPATA, Schlüssel der Artzeney [...] (Frankfurt am Mayn: J. Brathering, 1603; Leipzig: Groß, 1685).* A készítményt ajánló velencei Farmacia Testa d'Oro híres gyógyszerár volt a Rialto közelében, amely évente háromszor kapott engedélyt a többek között viperaméregből származó theriac nevű csodagyógyszer elkészítésére. A rozmaringolaj a reklám szerint egyaránt hatásos volt pestis megelőzésére, a fej panaszainak kezelésére, rosszkedv ellen, halláskárosodásra, a tüdő betegségeire, szoptatós anyák tejének növelésére, női bajokra, fogfájásra és segítette az állati eredetű mérgek közömbösítését, azaz szinte mindenre javallották. A *Wunderbare Wirkung und Kraft des Marggrafen Pulvers [...] verfertigt wird von mir Jacob Menegatti Apothecker zu unser Lieben Frauen auf dem Feld Sti. Bartholomei in Venedig* című, 1727 körül készült, szintén magántulajdonban őrzött egy lapos nyomtatvány az úgynevezett Markgrafenpulvert (Pulvis Marchionis, Pulvis Epilepticus Marchionis) mutatja be. Giacomo Menegatti szerint a készítményt elsősorban gutaütés és epilepszia esetén érdemes használni, de a szer megszünteti a forrólázatot, a gyermekek kiütéseit és egyéb bajokat is. A nyomtatványban közölt indikációkat a velencei

Summary

ÉVA KNAPP

Texts of healing and protecting in the seventeenth and eighteenth centuries

Pieces of these texts have survived relatively often from the 17th and 18th centuries on textual amulets with scriptural incipits (*literae*, *briefe*, *schedulae*, *chartae*, *imagines*, *Zetteln*) of a great variety of content, design and shape, which were approved and partially distributed by the Catholic Church. Their common characteristic is the use in amulet function of “self-healing” to prevent troubles and diseases and to prevent various emergencies. The presented texts and their versions were known and used in the Catholic areas of early modern Europe everywhere, including Hungary. Their production can be described as a “multi-stage process”: edited by church people, mostly anonymously. The texts were in line with the expectations of the Catholic Church and were often linked to motifs of holy legends or relics of pilgrimage sites considered miraculous. The blessed healing manuscript and printed amulets reached users in at least two ways. 1. After the blessing they were distributed on the appropriate day of the church year. 2. They could be purchased and taken home in church centres, primarily in shrines. The sources of the texts are extremely varied: the composers used the liturgy texts of the Catholic Church, details and motifs of mass, psalm, exorcism and benediction texts, biblical texts, epithetons, metaphors. From the point of view of genre, they belong to the so-called “small genres” of ecclesiastical literature: various types of prayers, blessings, supplications can be as much on healing and protecting amulets as poems, songs, or mosaics deliberately compiled from texts of mixed origins and genres.

Campo s. Bartolomeón található Farmacia Alla Madonna pecsétje hitelesíti. (A gyógyszerház ma is működik.) A harmadik példa a *Beschreibung eines Steins – Descriptio unius lapidis* című, magángyűjteményben őrzött, két oldalán eltérő nyelven nyomtatott 18. századi szórólap. Ez a *Lapis Fictoralis* (*lapis stellatus*, *Der Stein Fictoralis* [...] *der Gesternte oder Stellatus*)-ról szóló tudósítás a lapis lazuli ásványt mutatja be, mely a leírás szerint éppúgy hatott szemkönnyezésre, torokproblémákra és a hallás javítására, mint a bőrkütiésekre, beleértve a csalánkiütést is. Ezen kívül csökkenti a magas vérnyomást és a beteges szíverést, enyhíti a fejfájást, megnyugtatja az idegeket. A kolerikus temperamentumú embereknek pedig nyugalmat és oldottságot ígér.